

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

***A fok* földrajzi köznévi a helynevekben**

Témavezető:
Dr. Hoffmann István
tanszékvezető, egyetemi tanár

Készítette:
Végh Beáta Éva
DMA, II. évfolyam, magyar

Debrecen, 2011

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	3
2. Tudománytörténeti áttekintés	4
2.1. A földrajzi köznevek	4
2.2. A víznevek és a vízrajzi köznevek	5
3. A <i>fok</i> vízrajzi köznév jellemzése	8
3.1. A <i>fok</i> szó jelentéstani vizsgálata	8
3.2. A <i>fok</i> szó etimológiája és legrégebbi adatai.....	10
4. A <i>fok</i> névrendszertani vizsgálata a mai helynevekben	18
4.1. Az adatbázisról	18
4.2. Az elemzés alapjául szolgáló modell	20
4.3. Szerkezeti elemzés	21
4.3.1. Funkcionális-szemantikai elemzés	22
A) A névrész megjelöli a hely fajtáját.....	23
B) A névrész megnevezi magát a helyet	24
C) A névrész kifejezi a hely valamely sajátosságát	25
D) A funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal.....	29
E) Kategorizálhatatlan nevek.....	29
4.3.2. Lexikális-morfológiai elemzés	30
a) Az egyrészes nevek lexikális-morfológiai felépítése	32
b) A kétrészes nevek lexikális-morfológiai felépítése	32
4.4. Keletkezéstörténeti elemzés	34
A) Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek.....	35
B) Morfematikus szerkesztéssel alkotott nevek.....	36
C) Jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek.....	36
D) Szerkezeti változással alakult nevek.....	38
5. Összegzés	40
6. Bibliográfia	41
7. Mellékletek.....	46

1. Bevezetés

Szakedolgozatom témájául a *fok* földrajzi köznévi mai magyar helynevekbeli előfordulásának vizsgálatát választottam. Célul tűztem ki, hogy egy olyan összetett, elméleti és gyakorlati jellegű munkát készítsék el, amely a *fok* névrendszertani elemzésén túl a szóra vonatkozó etimológiai és jelentéstani megállapításokat is tartalmazza.

Dolgozatom négy nagy egységből tevődik össze. Az első egységben a rendelkezésemre álló bőséges szakirodalom segítségével tudománytörténeti áttekintést végeztem el a földrajzi köznevek vizsgálatának kérdéseiről. Majd leszűkítettem a földrajzi köznevek témakörét a *fok*-ot is magában foglaló vízrajzi köznevek kategóriájára.

Ezt az egységet követi a *fok* szó etimológiai és jelentéstani jellemzése a nyelvtörténeti források, az összegző szótáraink szócikkei és a témát feldolgozó szakirodalom alapján. Az etimológiai és az ehhez több szálon kapcsolódó szemantikai vizsgálatom fő forrásmunkája LUKÁCS KÁROLY *Fok-Sár-Sió-Siófok* (1951) című tanulmánya, BÁRCZI GÉZA *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék* (1951) című műve és HOFFMANN ISTVÁN *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás* (2010) című kötete volt.

A következő fejezet a *fok* névrendszertani vizsgálatát tartalmazza a mai helyneveinkre vonatkozóan. Először annak az adatbázisnak a felépítését és a belőle levonható következtetéseket mutatja be, amelybe a *fok* mai helynevekben való előfordulásait rendeztem el, és amelyet mellékletként csatoltam a dolgozathoz az értelmezését segítő kódrendszerekkel együtt. Az adatbázis elkészítéséhez a megyei és járási névtárak anyagát használtam fel forrásként. Ezek a következők: BMFN., BKMFN., CsMFN., GyMSMFN., HMFN., JNSzMFN., KMFN., SMFN., SzSzBMFN., TMFN., VaMFN., VMFN. és ZMFN. A nevek eloszlása megyénként, járásonként eltérő. Ezt azzal is lehet magyarázni, hogy a vizsgálat során felhasznált gyűjtemények mérete eltérő, a megyék feldolgozottsága eltérő mértékű. Adatbázisom 367 helynévi adatot tartalmaz betűrendben. A nevek száma nem azonos a valóságban létező denotátumok számával, ugyanis egy-egy helyet, objektumot párhuzamosan több néven is ismerhet a névhasználó közösség.

Elemzésem során HOFFMANN ISTVÁN 1993-ban kidolgozott és 2007-ben újra megjelent helynévtipológiai modelljét követtem. Ebben az egységben szó esik az alkalmazott modell sajátosságairól és a jelentősebb korábbi tipológiákról is. A HOFFMANN-tipológia felépítésének

megfelelően funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és keletkezéstörténeti szempontból analizáltam az általam gyűjtött névállományt. Elemzésemet nagymértékben segítették azok a monográfiák is, amelyek a fent említett modellt eredményesen alkalmazták: TÓTH VALÉRIA *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban* (2001b) című, RÁCZ ANITA *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálta* (2005) című és PÓCZOS RITA *Az Árpád kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése* (2001) című munkája. Jóllehet, ezek a művek történeti névanyaggal foglalkoznak, azonban elveikben, módszereikben mintául szolgálhatnak a mai helynévanyag vizsgálata során is.

Végezetül dolgozatomat összegző fejezettel zárom, melyben kiemelem a főbb elemzési szempontjaimat és a vizsgált névanyaghoz fűződő megállapításaimat.

2. Tudománytörténeti áttekintés

2.1. A földrajzi köznevek

Érdekes a földrajzi köznévvizsgálatát a szómező vizsgálatával kezdeni. Mit is tekinthetünk földrajzi köznévként? A *fok* szó valóban földrajzi köznévként minősül-e?

A földrajzi köznevek két szempontból is nagyon jelentősek: egyrészt meghatározó a szerepük a helynévalkotás folyamatában, másrészt a nyelvek központi szókészletének elemei. A földrajzi köznévvizsgálat történeti értelmezéseiről NEMES MAGDOLNA összefoglaló jellegű munkájában olvashatunk (NEMES 1999: 331–40). Több definícióalkotási kísérletet mutat be írásában, azonban a terminust egyik sem határolja körül pontosan. A következőkben azokat a meghatározásokat közlöm, amelyeket fontosnak tartottam ebben a munkában. Az első próbálkozás a dolgozatban LŐRINCZE LAJOS nevéhez fűződik: „a földrajzi köznevek a szókincs azon részei, melyeket egy közösség a földrajzinév-alkotásban elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére, azaz földrajzi fogalmat jelölő főnevek” (LŐRINCZE 1947: 6). A *fok* mint ’vízelvezető vízfolyás’ ennek a meghatározásnak eleget tesz, hiszen a szófaji kategóriák közül a főnevek csoportjába tartozik.

KÁZMÉR MIKLÓS a névadás szempontjából határozza meg a fogalmat: „Földrajzi köznévként nevezem a közszókinest az azt a csoportját, amelyet a közösség a szemlélet alapján működő földrajzinév-alkotásnál elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére” (KÁZMÉR 1949: 301).

INCZEFI GÉZA szerint az efféle köznevek többféle tárgykörhöz tarozhatnak. Kapcsolódhat a tartalmuk például a természethez (pl. *tó, fok*), lehet közvetett a vonatkoztatás (pl. *csősz*), de akár laza kapcsolatról is beszélhetünk például egy terület tekintetében (pl. *vaskapu*) (INCZEFI 1970: 36-7). Amint látjuk, INCZEFI sem vállalkozott pontos definiálásra.

KISS LAJOS a szófajtság és a jelentés nézőpontjából közelít a fogalomhoz: „Földrajzi köznévek az a főnév tekintendő, amely földrajzi fogalmat fejez ki, és a földfelszín kisebb-nagyobb darabját, természetes vagy mesterséges részletét jelöli” (KISS 1972: 250).

ÁGOSTON MIHÁLY szerint „a földrajzi köznévi a földrajzi fogalmak fajtáját jelölő műszó, mely földrajzi nevek utótagjaként szokott szerepelni” (ÁGOSTON 1984: 13).

HOFFMANN ISTVÁN szerint „a hely fajtájának megjelölésére bármilyen általánosabb vagy speciális jelentésű közszót felhasználhatunk. Ezeket gyűjtőnévvel földrajzi köznévek szokás nevezni” (HOFFMANN 1993: 47, 2007: 57). A földrajzi köznevek a helynevek névrészeként, névelemeiként funkcionálnak. A kétrészes nevekben a helyfajtajelölő második névrészként állnak (pl. *Kis/hegy, Ásott/fok*), de az is előfordulhat, hogy a földrajzi köznevekből egyrésztes helynevekké alakulnak (pl. *Patak, Fok*).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy nem egyszerű feladat a földrajzi köznévi terminusának pontos meghatározása. Inkább csak szempontokat tudunk felsorakoztatni azzal kapcsolatban, hogy mit tekinthetünk földrajzi köznévi.

2.2. A víznevek és a vízrajzi köznevek

A víznevek jelentősége a magyar helynévrendszerben igen nagy, ennek ellenére helynévkutatásunk középpontjában a településnevek állnak, és álltak régebben is. Pedig a víznevek jelentősége – akár nyelvtörténeti szempontból is – legalább olyan fontos, mint a településneveké. Ezt GYÖRFFY ERZSÉBET is megállapítja *Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről* című tanulmányában, amelyben a magyar víznevekkel foglalkozó szakirodalom változatos témaköreiről is említést tesz (GYÖRFFY 2002: 35). Egy-egy tájegység, vidék vízneveit nyelvi szempontból vizsgálta KNIEZSA ISTVÁN (1942, 1948), BENKŐ LORÁND (1947b, 1948), DEME LÁSZLÓ (1948), KISS LAJOS (1979, 1994, 1997b). KISS LAJOS kronológiai és származásbeli rétegeket is elkülönített a víznevek körében (1994, 1997a, 1997b), s ugyancsak ő hívta fel a figyelmet a víznevek kontinuitására (1995, 1997a). KISS LAJOSon kívül KÁLMÁN BÉLA is foglalkozott a víznevek kontinuitásával: „A legnagyobb folyóink neve nemcsak hogy nem magyar, de nem is szláv, sőt még nem is latin, hanem kelta vagy még a kelták előtti korból talán részben illír, részben meg korábbi indoiráni népek

nyelvéből való 3-4 ezer évvel ezelőtről vagy még régebből” (KÁLMÁN 1989: 125). PÓCZOS RITA is ezen a vonalon halad tovább a Sajó, a Garam és az Ipoly vízgyűjtőrendszeréről írott tanulmányaiban (PÓCZOS 2003, 2004).

A vízneveink az életkoruk miatt is fontosak, ugyanis már a honfoglalás után meghonosodhattak legnagyobb folyóink, állóvizeink nevei, s belső nyelvi fejlődés következtében korán létrejöhetnek magyar eredetű víznevek is. Ez alapján igencsak maradandónak, stabilnak tekinthetjük őket. A közösség életében fontos funkciót betöltő vizeink nevét pedig újabb objektumok megnevezésére is felhasználhatták. Ezeket a neveket széles nyelvhasználói körben ismerik, kevésbé változékonyak, és átnevezéseknek még a kultúrák kicserélődésekor is jóval kevésbé vannak kitéve, mint a szűkebb körben használt névfajták. PÓCZOS RITA a víznevek két fő típusát nevezi meg szerkezeti szempontból: összetétellel alakult víznevek (*Farkas/pataka, Füzes/patak* stb.) és képzett víznevek (*Almás, Halas* stb.)¹. Az összetétellel alakult víznevek állnak egy bővítményi részből és egy alaprészből, amely a denotátum fajtájára utaló földrajzi köznévi (PÓCZOS 2003: 105-27).

BENKŐ LORÁND szerint a kisebb patakok elnevezései meglehetősen bonyolultak más helynevekkel összevetve. Tudniillik előfordulhat olyan szituáció, hogy egy több településen is keresztülfolyó patakot másként neveznek el községenként. De ha jobban megnézzük ezeket az elnevezéseket, szabályszerűségeket fedezhetünk fel közöttük. Például „a patak eredeténél a legtöbbször annak a határrésznek a nevét viseli, ahol ered. Több más ilyen kisebb vízzel egyesülve a név már változik, növénynév, személynév stb. ragad rá. A patak alsó folyásánál, torkolatánál az elnevezés újra változik. Itt már arról a községről kapja a nevét, amely felől folyik (BENKŐ 1947a: 14).

BENKŐ a víz- és helységnevek viszonyát is vizsgálta székelyföldi nevek kapcsán. Megállapította, hogy víznevekből olyan helységnevek jöttek létre, amelyekben az *ér, víz, patak* szavak előfordulnak. Eredeti víznévnek véli egyfelől azokat a településneveket, amelyek víznövényekből és -állatokból, vízre vonatkozó tulajdonságok nevéből keletkeztek, másfelől azokat a helységneveket, ahol a helység és a mellette elfolyó víz neve alakilag azonos. Emellett kiemeli a másodlagos településnév > víznév-változást is (pl. *Hodos vn.* > *Hodos hn.* > *Hodos pataka vn.*) (BENKŐ 1947b: 261–3).

A szakirodalomban több írás témája a vízrajzi köznevek tárgyalása. BÍRÓ FERENC a Körösök vidékén vizsgálta a vízrajzi közneveket (BÍRÓ 1997). Elkülönítette a vizeket és a víz

¹ A víznevek ilyen típusú felépítésével A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNyt.) foglalkozik a legtöbbször: a helynévképzők tárgyalásakor számos víznévi példát találunk a munkában (*Kórógy, Nádásd*), a szóösszetétellel alakult víznevek között alá- és mellérendelő szerkezetűeket is említ (*Láp/sár, Sár/víz*).

közeli helyeket jelölő földrajzi közneveket. Több alcsoportot különböztetett meg a vizeket jelölő földrajzi közneveken belül: folyóvízi közneveket (*árok, fok, folyó, patak, ér* stb.), állóvízi közneveket (*fertő, tó* stb.), vízrészeket jelölő közneveket (*kenderáztató, zúgó* stb.) és a vízvételi helyeket (*gémes kút, ártézi kút* stb.). A vízkörnyéki helyeket jelentő köznevek csoportját is több alcsoportra tagolta: vizet határoló szárazulatok (*hát, gát, kikötő, part* stb.), a vízzel határolt szárazulatok köznevei (*köz, sziget* stb.) és a mocsaras helyeket jelölő köznevek (*láp, mocsár, nádas* stb.).

VÖRÖS OTTÓ önálló monográfiát jelentetett meg a vízrajzi köznevekről, melyben a következőket mondja: a vízzel kapcsolatos helynévi fogalmak csoportját „a névadó közösségek egységes tájszemlélet” alapján teremti meg. Vízrajzi közneveknek nevezi azokat a szavakat, amelyek közszói jelentése a vízzel, a víz munkájával, az ember, a gazdálkodás és a víz viszonyával, az általa létrehozott felszíni képződményekkel kapcsolatos (VÖRÖS 1999: 31–3). A vízrajzi köznevek jelentéscsoportjai VÖRÖS OTTÓ szerint:

1. Természetes vízfolyások (*árok, ér, patak* stb.)
2. Mesterséges vízelvezetők, vízgyűjtők (*csatorna, kanális* stb.)
3. Természetes folyóvíz szakasza (*fok, holtág* stb.)
4. Állóvizek (*halastó, vízállás* stb.)
5. Vízet igénylő emberi (állati) tevékenység helye (*bivalyúsztató, kenderáztató* stb.)
6. Ivóvíznyerő helyek: kutak, források (*csurgó, kútforrás* stb.)
7. Vízen, víz mellett emelt építmények (*gát, híd, zsilip* stb.)
8. Vizenyős helyek, mocsarak (*berek, fertő* stb.)
9. Víz által létrehozott vagy vízzel közvetlenül érintkező száraz helyek, térszinformák (*part, sziget*).

Ezekhez a csoportokhoz a jelentést is bemutató szócikket társít és az alakváltozatokat is feltünteti (VÖRÖS 1999: 34–40).

A szakirodalomban a víznevek etimológiáját feltáró írásokkal is találkozhatunk. A legtöbb munka jövevénynevekkel foglalkozik, például *Beszterce* (KNIEZSA 1942: 26, 1948: 10, KISS 1994: 6, 1996: 966, FNESz.), *Hernád* (KISS 1984). Emellett a belső keletkezésű vízneveink eredetét is többen vizsgálták, például *Gyöngyös* (MIKESY 1947), *Ménes-patak* (ANTAL 1972: 454–5, DÉNES 1979).

3. A *fok* vízrajzi köznévi jellemzése

3.1. A *fok* szó jelentéstani vizsgálata

Az adott szó jelentésének megadása mindenképpen szükséges egy átfogó vizsgálat során. A jelentéstani vizsgálatokhoz kapcsolódó etimológiai fejtegetések gyakorta tévútra is vezethetnek. Ezt bizonyítja, hogy bizonyos földrajzi köznevek szemantikai vizsgálata nehézséget okozott a kutatóknak, az *aszó* esetében NYÍRI ANTAL ezt remekül megfogalmazza tanulmányában (1978: 163–75). Ennek alapján érdemes először a vizsgált lexéma etimológiáját kutatni (l. 3.2. fejezet).

Problémát okozhat a szemantikai vizsgálat során az elsődleges jelentés megtalálása is. Mint azt látni fogjuk a *fok* esetében, a jelentések sokfélék, mégsem mondanak ellent egymásnak. Ezt a *fok* funkciójának figyelembevételével magyarázhatjuk. Ugyanis a *fok* szerepe a nagyobb folyók felesleges vizének elvezetése volt, így a jelentés megadásában ennek a funkciónak is szerepet kell kapnia.

A *fok* szó jelentésmezeje igen széles keletkezéstörténeti szempontból nézve. Ómagyar kori jelentését HOFFMANN ISTVÁN munkája tárta fel részletesen, amelyben a Tihanyi alapítólevélben (1055) előforduló *Fuk* [*fuk* ~ *fok*] szórványt vizsgálja mint közsót és mint helynevet, és lokalizálja. Eredményeit összehasonlítja a korábbi kutatások eredményeivel. Megállapítja a korábbi vizsgálatokkal szemben, hogy a *Fuk* vízfolyás nem a mai Siót jelöli, hanem annál jóval rövidebb szakaszt, mely a Balaton vizét vezette le. Ez a néhány kilométer hosszúságú vízfolyás áradáskor vagy magasabb vízállás idején levezette a Balaton fölösleges vizét a mélyebb fekvésű délkeleti területek felé.

Ebből az elsődleges jelentésből a többi jelentést is le tudjuk vezetni a közvetlen források, azaz a szótáraink segítségével. A CzF. megadja a *fok* közsói és helynévi előfordulásait. A közsói előfordulások előtt megnevezi, hogy főnévről van szó, és megadja a tárgyragos alakot: *fok-ot*. A közsói jelentéseket két nagyobb kategóriába csoportosítja: I. 'valami kiálló, kitűnő, kiváló'; II. 'áradáskor vagy lecsapolás által a nagyobb vizekből kifolyó ér, csatorna'. Az első jelentéskörbe tartozó rokon értelmű jelentések a következők: 1. 'előhegy, azaz valamely hegylántznak homlokzata, előnyomuló része, mintegy feje'; 2. 'földcsúcs, mely a tengerbe nyomul'; 3. 'lépcső, mely bizonyos magasságon tüntet elé valamit'; 4. 'tű lyuka vagy lyukas vége'; 5. 'némely eszközök vastagabb vége, feje'; 6. 'határ'. Ezekhez a magyar nyelvű magyarázatokhoz a jellemző szövegkörnyezetek is társulnak. A két helynévi előfordulást (Sió~, Szabad~) Veszprém megyei településeként adatozza. A CzF. szócikke szerint tehát a *fok* 'áradáskor vagy lecsapolás által a nagyobb vizekből kifolyó ér, csatorna',

'árkolat' jelentéssel rendelkezik. A TESz. a CzF.-hoz hasonlóan az első megjelenéshez a 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna' jelentést társítja.

Az ÚMTSz. szerint a *fok* 'keskeny medrű, időszakos patak, melyet árvíz vagy belvíz táplál'. Az időszakosságra utal az MTsz. : 'vízjárta keskeny meder, amelyben magas vízálláskor víz szokott lenni'. Az MTsz. a 'tóba benyúló hegy, hegyfok, egyesülő vizek földköze' elsődleges jelentés kapcsán hozza fel példaként Siófokot, és itt olvasható az is a szócikkben, hogy a *fok* számtalan halásztanya utótagja. A másodlagos jelentés: 'víz-járta keskeny meder, vízárak, vízszakadék'.

Az ÉrtSz. két szócikkben közli a *fok* jelentéseit, azaz homonimaként tárgyalja e szavakat. Az első jelentéskörben négyféle jelentést sorol fel: 1. 'szűrő, vágó, metsző eszköznek tompább, élelenebb fele, vége, oldala'; 2. 'tű, balta, fejsze foka'; 3. 'szárazföldnek a tengerbe – ritkábban szigetnek folyóba – nyúló kiszögellése; hegynek, szirtnek kiálló vagy (főleg tengerbe) előreugró része'; 4. 'a vár bástyájának kiszögellő része'. A második jelentéskörbe hatféle jelentést sorol: az első a 'létra foka' jelentés, a második és a harmadik átvitt értelmű, a negyedik fizikai, az ötödik csillagászati, a hatodik zenei.

Az ÉKSz. mutatja be a ma is használatos jelentéseket. Két szócikk található ebben a szótárban is a *fok*-ról. Az elsőben háromféle jelentés különül el: 1. 'éles, hegyes eszköznek az él nélküli vagy tompa vége'; 2. 'szárazföld tengerbe nyúló kiszögellése'; 3. 'hegynek, várnak meredeken kiugró része'. A finnugor eredet megállapítását illetően bizonytalan álláspontot képvisel. A második szócikkben ötféle jelentés van felsorolva: 1. 'létra, lépcső stb. párhuzamosan egymás fölé emelkedő részeinek egyike, amelyre lépünk'; 2. 'fejlődésben, rangsorban az egymást követő, egyre magasabb szakaszok, állomások valamelyike'; 3. 'érzés, folyamat, képesség nagyságának bizonyos mértéke'; 4. 'némely mennyiség mérésének egysége'; 5. 'a kör 360-ad része mint szög- és ívmérték'.

BÍRÓ FERENC *fok*-meghatározása: 'nagyobb vizekből kiágazó, természetes vízfolyás, ér' (BÍRÓ 1997: 97).

FEKETE PÉTER nemcsak a *fok* vízelvezető szerepét emeli ki, hanem az összekötő funkcióját is. Értelmezése szerint a *fok* a folyót kísérő hátakon keletkezett kiszakadásokat, a hátakat megszakító nyílásokat is jelenti, amelyek csatornaszerűen hálózják be az adott területet. Ezeknek a csatornáknak a segítségével fel tudnak tölteni az összeköttetésben lévő mocsarak, tavak (FEKETE 1991: 443).

LUKÁCS KÁROLY a *fok* gazdasági jelentőségéről a jelentés megadásához kapcsolódóan ír tanulmányában: „halászati mesterszó, jelenti az árvédelmi holtág-átmetsző töltéseknek azokat a keskeny, mesterséges áteresztőit, melyek az ivó halaknak és az ivadéknak az anyamederből

az ártérbe, illetőleg innen a folyó medrébe való szabad vonulását biztosítják” (LUKÁCS 1951: 256).

ANDRÁSFALVY BERTALAN is a *fok*-ok gazdasági funkcióját hangsúlyozza: „a főként nyár elején érkező zöldsár vízfeleslegét fokozatosan és csendesen vezették szét az ártér minden előntható pontjára, majd azután apadáskor biztosították az erdőt, rétet, legelőt elborító víz visszavonulását. Átvágták tehát a medreket kísérő hátaakat, hogy a vizet ki- és bevezethessék. E réseket, vízkapukat nevezték *fok*-oknak”. Szerinte a *fok* ’folyóvíz’ jelentése inkább a ’rés, hasadék, bevágás’ jelentésekből alakulhatott ki (ANDRÁSFALVY 1970: 225).

Megállapíthatjuk, hogy a *fok* szónak igen sokféle jelentéssel bír, azonban ezek a jelentések nem mondanak ellent egymásnak. A vízrajzi szóként használatos *fok* jelentéseiben található egy közös mozzanat, amely minden esetben a vízvezetés. Ez a jellemző pedig a jelentés meghatározásában mindig helyet kap. A dolgozat következő fejezetéből kiderül, hogy a jelentés pontos meghatározása az etimológiai vizsgálat során segíthet, és másfelől az etimológiai meghatározás is hozzájárulhat a jelentés pontosabb megadásához és a közsői vagy helynévi jelentés elsődlegességének megállapításához. Az első, 1055-ös adat alapján a helynévi jelentés az elsődleges, az egymásnak nem ellentmondó további közsői jelentések későbbiek, a 12. századtól adathatóak.

3.2.A *fok* szó etimológiája és legrégebbi adatai

Vizsgálataim során megmutatkozott számomra az, hogy a *fok* közszó etimológiáját gazdagon kidolgozta a szakirodalom. Ezeket az etimológiai vonatkozású fejtegetéseket a szó legrégebbi adatainak vizsgálata segítheti, amely során a legelső adat meghatározása a leglényegesebb feladat.

Ahhoz, hogy a *fok* szó történetébe betekintést nyerjünk, először a nyelvtörténeti forrásokban való előfordulásait kell szemügyre vennünk, majd az összegző szótáraink szócikkeivel, magyarázataival kell foglalkoznunk, ugyanis a szótárirodalom feldolgozása kapcsán is fontos tanulságokat vonhatunk le. Ezen kívül nem mellékes azoknak a munkáknak, írásoknak a figyelembevétele sem, amelyek az általam vizsgált témát akár más összefüggésben is dolgozzák fel.

A szó eredetét illetően az etimológiai irodalom állásfoglalása egyöntetű: a *fok* finnugor származású, az ugor korig visszavezethető szó. A szó etimológiáját igen gazdag szakirodalom, sok tanulmány tárgyalja. A vélemények nagy része szerint a *fok* ugor kori örökség. Az ugor alapalak **pukk3* lehetett, jelentése ’vágóeszköz’. Rokon nyelvekben a következő alakokban fordul elő: vogul *pup*, *pop* ’nyíl vagy tífoka’ (TESz., UEW., EWUng.);

juntappop 'tűfoka', osztják *põγ* 'tű foka' *põw* 'kés nyele' (EtSz.). A TESz. a *fok* szóra vonatkozóan 12 jelentést ad meg. Ezek közül elsődlegesnek tartja a 'kard, kés tompább fele, oldala' jelentést. Van azonban egy másik jelentése is, amelyre rokon nyelvi adatok is vannak: 'tűnek, baltának az a vége, amelyen a lyuk van'. Ez utóbbi jelentésből fejlődött ki a *fok*-nak a 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna', valamint a 'rés' jelentése.

A SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND által szerkesztett NySz. első adata a 13. századból való: *Ubi de fluvio Nytra exit fukher*. E szótár gyűjtőkora főleg a kódexek kora, tehát a legrégebbi adatokat nem tartalmazza, emiatt igen gyérnek tekinthető a szó történetének feldolgozása. Viszont a szó hétféle jelentését tünteti fel. Az első jelentés a 'hegyfok': *Hegyfuch*, mons (1264); a második a 'várfok, bástyafok': Erősen oltalmazták mind a törést [a bástya rést], mind a *fok*-ot (MonÍrók. III. 164); a harmadik a 'kés foka' jelentés: Az csákán nyakacsigolyályánál ment az derekában *fokig* (ErdTörtAd. I. 346); negyedik a 'tó foka': Kynnyeb a tew *fokan* atal menny (JordC. 415. Zvon: Post. II. 240. Kirv.: Adag 63); az ötödik a 'fokhagyma foka'; a hatodik a 'lépcső foka': Ma felbillent első fokra, ápolgat és mosolyog [a szerencse] (Fal: Vers. 868); a hetedik a 'szekerce foka' jelentés.

Az OklSz. szerkesztésének fő célkitűzése a legkorábbi időszak adatolása, ezt bizonyítja az is, hogy a legkorábbi adatként az 1055-ös Tihanyi alapítólevelél *fuk*-ját veszi fel, melyhez a 'víz-járta keskeny meder, vízárók, vízszakadék' jelentés párosul. A *fok* második jelentése az OklSz.-ben megegyezik az NySz. harmadik jelentésével. Az NySz. 1264-es adatához képest még öt másik oklevélbeli előfordulást is megemlít korábról. 1211: *Est lacus wlgo Bolotyn nuncupatus dequo egreditur fluius qui uocator Foc* (Pannh. Tih. I/5.); 1231: *Usque ad Buryasfua* (OL. D. 168); 1232: *Ibi cadit ad medium Crisii et inde egreditur superius pereunit ad Yciafucara* (Múz. Kisfaludy); 1238: *Iuxta fluium Fuk* (Pannh. 29/H, 1. Wenzel II. 90); 1257: *Per paruum aquam que dicitur fuk* (OL. D. 456).

A RMG1. a legrégebbi glosszárúak adatait sorolja fel, négyféle jelentést említ meg németül: 1. 'Festung'; 2. 'Landspitze'; 3. 'Rücken des Messers des Säbels'; 4. 'Öhr der Nähadel'.

Az SzT. nagyszabású regionális szótár. A *fok* közsóként és helynévként való előfordulásait adja meg. Az első adat 1568-ból való (az porozlo Lazlo, be vizey vala az kayantay embert az toromba es az ember el futamodek elotte, bezeg oztan Lazlo az zekerce *fokau*al es lapassau^{al} egy nehanzor meg wthe), ez a kései adat azzal magyarázható, hogy az erdélyi oklevelezés későbbi. Közsóként hétféle jelentés van elkülönítve: 1. 'a szekerce foka'; 2. 'a kasza foka', 1761: Takács Pásk ... a Kasza *fokával* hatban ütötte (Búzamező SzD; Ks 17/LXXXIV. 41); 3. '(fogas) kampó, szeg', 1694: A szoba fa oldalán v(agy)on ket regen

festet *Fogas* edgyik *fokos* másik fokai hejával (Kővár; JHb Inv.); 4. 'hegyfok', 1732: (...) mely az Almas vizire le nyulo él *fokáról* rug fel a domban hosszan az Falu Erdeire (M.zsombor/Szentjakab SzD; TSb 51); 5. 'bástya- vagy várfok', 1605: Fekete Marton ... vallia ... Az teob Nemetekai megh latwan a' *fokrul* ala ieowenek, és rank tamadanak (Kv; TJK VI/1. 710); 6. 'lépcsőfok', 1652: Az Harcsa Fark Bástyára, vagyon egy bolt formán faragot kűből rakot kapu forma bé járo hely, hat *fog'* fa lépcső grádics előtte, ... belől egy ölni szélességű Tornác|Pinczére megye(n) alá ött *fog* gradics (Görgény MT; Törzs); 7. 'valamilyen vízrajzi tényező', 1614: Kezittetem Zam ueueo Vrajmnek eo Kemeknek Ebedre ... Egy font Czukat, kit az halazok az *fokon* fogtanak volt (Kv; Szám. 15 b/X. 22). Külön szócikkben van tárgyalva a fok 'régii hossz mérték-alapegység' jelentése. Az első helynévi előfordulása 1625-ből való: „Az *fokban*”.

A SzófSz.-ban BÁRCZI az 1055-ös adathoz a 'hegy, kés, tú stb. foka' jelentést társítja. A *fog* és a *fok* szó egybeesésével kapcsolatban megállapítja, hogy mindkettőnek megvan ez a két alakváltozata, a jelentésük is több ponton találkozik, viszont alaktani szempontból elválasztandók (*fokot*, de *fogat*). Tehát az egyeztetések ingatag alapokon nyugszanak. BUDENTZ JÓZSEF a MUSz.-ban még éppen ellenkezőleg a *fog* „dens” szóval véli egybetartozónak a *fokot*, legalábbis néhány jelentésében, melyek a „kiálló, hegyes” alapértelemeire vezethetők vissza.

Az MSzFE. szócikke alapján a *fok* 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna; oly folyó vizecske, mely valamely nagyobb víznek kifolyása; vízjárta keskeny meder; vízlevezető tarmészetes vagy ásott csatorna'. Ezt a jelentést az első, az 1055-ös TA.-beli adathoz kapcsolja, majd további okleveles előfordulásokat említ (1137, 1211, 1380-1410, 1416u./1466), és a magyar alakot a *pup*, *pop*-féle finnugor alakokkal egyezteti.

REUTER CAMILLO külön tanulmányban tárgyalja a *fok* jelentésére és eredetére vonatkozó megállapításait. Kutatásai során megfigyelte, hogy a *fok* szó a magyar személynevek anyagában is megtalálható volt a régiségben. A szóval kapcsolatban igei eredetet tételez fel, és olyan jelentést, amely alkalmassá tette a személynévadásra is (pl. *Fuc*, Nicolaus filius *Fok*, Laurentius filius *Fok*, *Fokas*, *Fucas*). Ezeket a neveket a *fakad* ~ *feked* igével hozza kapcsolatba, és a kezdetleges személynevek két csoportjába osztja. Az első csoport a rokonságra mutató személynevek csoportja (a családfő *foka* 'származéka, fakadéka'), a második a testalkatra és a szervezet általános milyenségére vonatkozó kifejezések alkategóriája (*faka* 'nagyhasú, pocakos', *fokos* 'vaskos'). Ezekből a jelentésekből REUTER szerint le lehet vezetni a *fok* összes köznévi, személynévi és helynévi változatát. Az 'előhegy:

promontorium’, ’tóba benyúló hegy, hegyfok’, ’egyesülő vizek földköze’ jelentéseket viszont kizárja a jelentés meghatározásából (REUTER 1970: 105–9).

REUTER hangtani nehézségeket is említ a *fok*-kal kapcsolatban. A *fakad* ~ *fok* problémájának áthidalására az alapnyelvi **u* változatos rokon nyelvi megfeleléseiben látja. A magyar nyelvben háromféle megfelelés figyelhető meg: **u* > *u*, *o*, *a*. Az *a* > *o* labializáció a magyar nyelv külön életében alakult ki tehát. REUTER hozzá is teszi, hogy a *faka-* ~ *feke-* szócsalád a hangutánzó jellegéből adódóan hajlamos volt a többirányú hangfejlődésre. BÁRCZI megállapítására is utal ehhez fűződően, miszerint „e szavak hangutánzó jellege a magyarban oly mértékben elhomályosult, hogy egy újabb, kifejezőbbnek érzett hangutánzó igecsoport keletkezett melléje: *pukkad*, *pukkan*, *pukkaszt*, amely egészen közel van a *fakad* eredeti finnugor alakjához” (REUTER: 1970: 109).

Az első adat tehát a TA. *riuulus fuk*-ja 1055-ből való, ettől kezdődően évszázadokon keresztül, a népnyelvben a mai napig előfordul ez a szó nyelvünkben, s a jelentésváltozás mértéke is igen csekély. Már a honfoglaló magyarság nyelvében olyan természetes (a későbbiekben mesterséges) vízvezető medret jelentett, amelyen „elsősorban időszakosan (néha állandóan) a folyó főágának (~ tónak) vize elszakadt holtágba, haloványba, morotvába, netecsébe vagy a tó levezető folyásába »fakad«. Más értelmét a vízrajzi köznévként nem ismerjük, a többi feltételezett jelentés (Tsz.; MTSz.; stb.) nem igazolható” (REUTER 1970: 104).

A Tihanyi alapítólevélbeli előfordulásához kapcsolódóan azt állapíthatjuk meg, hogy „A nyelvemlékekben előforduló, földrajzi köznévvvel azonos alakú szórványok nyelvi státusának meghatározása többnyire nem könnyű feladat: ahhoz, hogy egy-egy ilyen szó egykori tulajdonnévi értékével kapcsolatban egyértelműen állást foglalhassunk” (HOFFMANN 2010: 56). A Tihanyi alapítólevél *fuk* [*fuk* ~*fok*]² szórványa esetében az általa megnevezett hely egyértelműen azonosítható, s neve a későbbi korokból is gazdagon adatolható. Ám az eredeti tulajdonnévi és a mögötte húzódó közszoji jelentéstartalom tekintetében ellentmondásokat tükröz a szakirodalom (HOFFMANN 2010: 56).

BÁRCZI részletesen a közszo etimológiájával foglalkozik, a szórvánnyal kevésbé. Értelmezésének első szintjét a *fok* vízrajzi jelentésének vizsgálata képezi (BÁRCZI 1951: 14–5). A *fok* jelentése: ’valamilyen nagyobb vízből kilépő kisebb vízfolyás’. Ezek a vízfolyások méretüket tekintve hosszúak, s ez a tulajdonságuk a folyószabályozások következménye. Viszont a szórvány lokalizált területe, a Balaton környéke a régiségben mocsaras vidék volt,

² Az oklevél hátoldalán közel egykorú írással *fuc* alakban látható.

folyóvizek, hosszabb vízvezető csatornák nincsenek feltüntetve a korabeli térképeken, ennek következtében Bárczi a *fok* más jelentését veszi alapul az etimologizálás során. A *fuk* ~ *foko*- hangsor alapnyelvi eredetéből indul ki. Az ugor alapnyelvi hangsor rekonstrukciója a következő: *p.kk.*, hasonló szó a vogul és az osztják nyelvben is van. A szócsalád alapjelentése szerinte 'fejszének, késnek vagy valamely más vágó szerszámnak a tompa csúcsú vége' lehetett. Ebből fejlődhetett ki a magyarban a 'kiemelkedő, kiugró hegy- vagy földrész' és a 'nagyobb víznek kifolyása' jelentés (MSzFE.). Régen több *fok* jelentésű szó volt a magyar nyelvben, például a *fejsze foka*, *tű foka*, azaz tompább vége típusú alakok. A középkorban, egészen a XIX. századig a magyarság körében is elterjedt a fokgazdálkodás, azaz a nagyobb vizek mentén történő halgazdálkodási forma. Ezt az eljárást úgy kell elképzelni, hogy a folyókkal párhuzamosan csatornaszerű árkokat ástak, melyek az árvizek idején megteltek vízzel, és a vízszintváltozást kihasználva gazdálkodtak. Az ár visszahúzódása után a vízvezetők mélyebb részein a víz megmaradt a halállománnyal együtt, s ezeken a helyeken könnyebb volt halászni, mint a nagy folyókban. Annak érdekében, hogy ne áramoljon vissza a víz az áradás után a folyómederbe, az árkokat elzárták. Ezek a fokok rövidek voltak, maximum néhány száz méteresek, tehát ha nagyobb folyóról lett volna szó a *fuk* szórvány által jelölt hely esetében, akkor minden bizonnyal a korabeli térképeken is feltüntették volna.

HOFFMANN ISTVÁN MELICH véleményével ért egyet, miszerint a *fuk* a *Siót* jelöli (1925–29: 424), hiszen az alapítólevél szövege is kis patakot említ, amely a Balatonból ered: „Riuulus namque qui dicitur *fuk* fluens de prefato lacu”. HOFFMANN későbbi forrásokat is megnevez, amelyek említést tesznek a vízfolyásról, például a Szent László korára hamisított összeíró oklevélben: +1092/+1274//1399: ad fluvium *Fok* (DHA 1: 283), a Tihanyi összeírás ugyancsak a Balatonból eredő vízfolyásként nevezi meg: 1211: Est Bolotyn, de quo egreditur fluvius, qui vocatur *Foc* (ERDÉLYI 1908: 516).

Az alapítólevélben egy átkelőről is szó van a folyón, ahol hídon vagy gázlón át lehet közlekedni.³ HOFFMANN is megállapítja, hogy ezen a helyen minden bizonnyal az a település is korán kialakulhatott, amely a vízfolyásról metonimikusan kapta a nevét (HOFFMANN 2010: 57.). A település az +1092/+1274//1399-es hamis oklevélben vámszedő helyként van megnevezve: villa *Fok* cum teloneo [telonio] (DHA 1: 283), és az alapítólevél interpolált változata is említi: 1055>1416: infra villas *Fok* et Zarazo ~ villam *Fok* (DHA 1:155).

³ „Ezt az átkelőt a korábbi fordítások az alapítólevél előző mondatában említett révvel (portus) azonosították (vö. pl. MÉSZÖLY 1956: 7, ÉRSZEGI 2004: 2 és 2007: 57, továbbá BÁRCZI 1951: 14, 23), SZENTGYÖRGYI azonban a *fuk* mellett szereplő *namque* értelmezése alapján elkülöníti a két helyet (2008: 261). Ezt a megoldást támogatja az is, hogy a szöveg a révet a tavon, tudniillik a Balatonon levőnek mondja, és rögtön a tihanyi birtok leírása után említi. Ennek alapján joggal gondolhatunk a Tihany és (a későbbi) Szántód közötti átkelőre (HOFFMANN 2010: 57.).

LUKÁCS a helységnek a következő előfordulásait említi az okleveles anyagban: 1460: A fehérvári káptalan megállapítja a tihanyi apát hatalmaskodását „in possessione *Fok*” (PRT. X, 555), 1488-ban avatták *Fok* falu plébániai egyházát (MonRomEpVesp. III, 310, 323), (LUKÁCS 1951: 256). A XIV. század közepétől a törökvészig a bencés apátság a foki vámszedő helyen ún. pecsétpénzt (pecuniae sigillares) szedett a hídon átvitt bor után. 1501 márciusában egy fehérvári polgár ökreit a foki vámtiszt a hídról a befagyott vízbe kergette. A folyó neve nincs említve az oklevélben (PRT. III, 204, 581), nyilván a régi Fokvize teljes elsárosodása miatt. — 1522: „... theolonei *Fok*... simul cum pecuniis sigillaribus in eodem theoloneo *Fok*... exigi solitis” (i.m. III, 738)” (LUKÁCS 1951: 257).

Az 1534. évi rovásadóösszeírás még a tihanyi apátság birtokaként nevezi meg a somogyi falut, és az 1536. évi dicalis összeírásban fordul elő utoljára a possessio *Fok* neve mint a tihanyi vár kapitányához, Choron Andráshoz tartozó birtok. Ezután már nem fordul elő a *Fok* név a somogyi adóösszeírásokban és a tihanyi vár urbáriumában, ugyanis török közigazgatás alá került. A magyarokat kiűzték a településről, ezért volt a XVII. század végéig „puszta falu” *Fok*. A török hódoltság megszűnése után a káptalan már az első, az 1688. évi összeíráskor igyekezett igazoltatni a visszatelepülők elmondása alapján a régi jogcímeiket. Az 1717. évi királyi adománykönyvben LUKÁCS megtalálta annak az oklevélnek a másolatát Super *Fok*, olim *Fuk* pontibus telonium címmel, amelyre hivatkozva „megújítja a káptalan örökös jogát *Fok* falura, valamint régi kiváltságát a *Fok* folyón (!) építendő két hídon gyakorolható vámszedési jogra (...) Szembetűnő, hogy az oklevél *Fok* folyóról beszél akkor, amikor már legalább néhány évtized óta (...) a Balaton kifolyójának *Sió* volt a közhasználatú neve” (LUKÁCS 1951: 258).

A XIV. századtól kezdve tehát nyoma vész a hiteles okleveles anyagból a *Fok*-nak mint folyónévnek, a *Sió* pedig csak a XVII. század utolsó tizedében tűnik fel. Ennek a megállapításnak a kapcsán két kérdés is felmerül. Mi történhetett a közbülső időszakban, aminek hatására a vízfolyás neve megváltozott? Hogyan nevezték ebben az időintervallumban a folyót?

A válaszadás nem tűnik bonyolultnak, ha mérlegeljük a következőket. A fokvízi malomgátak hatására a Balaton kifolyása egyre inkább elsárosodott, amit még a török elsáncolások, mederelvezetések is fokoztak. A folyó völgye ingoványos, lápos berekké változott. A „hiányzó láncszem”-re LUKÁCS szerint az általa „érdemes nyelvészkedő történetbúvár”-nak nevezett MÓROCZA DÁNIEL – a Batthyányak volt levéltárosa – 1854-es tanulmánya világít rá, melyben az alábbiakat fogalmazza meg: „Sár vizének neveztetett a Balaton kifolyása, a mai Sióvize, szinte a XVII. sz. végéig minden joglevelekben. II. Ulászló

a kutyáni kelón (trajectus) készült hidra 1508-ban vámkiváltságot adván, *Saar* folyónak írta az ottani vizet, a mai Sióvizét” (LUKÁCS 1951: 259).

Már az 1508 előtti diplomákban is találunk *Sár*-megnevezéseket. Például 1265: A fehérvári keresztesek konventje előtti birtokátadásban Kelety és Adand falvak mellett *Saar* vize is szerepel határként „... ab aqua Saar que vulgariter Nogrev apellatur”, vagy 1276: V. Ince bullája a Nyulak-szigete apácai számára a Somogy megyei „Chereki” falu közelében adományoz „in fluvio qui vocatur *Sar*”. A régi térképek adatai is támogatják a Balaton kifolyásának *Sár* megnevezését a kérdéses időszakban. Például Stier 1684. évi katonai térképe a Balaton keleti sarkát elhagyó folyót *Sarwiz* névvel jelöli. LUKÁCS leírása alapján a külföldi földiratok még sokkal később is a Balatonból eredeztetik a *Sár*vizet, így tesz Vanel is 1688-ban: „La Sarwize prend sa source de ce Lac de Balaton” ; J. Chr. Müller császári mérnök 1709. évi térképén először látható a tó kifolyása *Fok* falu mellett *Sarand* néven. Ezen a térképen egy *Sio* nevű folyócska is feltűnik, mely nyugatról jön és a *Sár*ánnal együtt Simontornyánál egyesül az észak felől érkező *Sarwiz*-zel. Delisle 1717. évi térképén ugyancsak a *Sarand* nevet kapta a régi *Fok* vize (LUKÁCS 1951: 260).

A FNESz. szerint a település neve a XVIII. század végétől fordul elő a *Sió* előtaggal (1773: *Sió-Fuk*). Ez az adat minden bizonnyal arra utal, hogy a korábban csak *Fok*-ként emlegetett folyóvíz neve ebben az időszakban már a *Sió* nevet viselte, amelyről már a XVII. század elejétől van adatunk.

HOFFMANN ISTVÁN megjegyzi, a helység nevének jelzővel való bővítésére akkor nyílhatott alkalom, amikor „a neki nevet adó vizet már másképpen nevezték, s így megszűnt a köztük lévő névazonosság” (HOFFMANN 2010: 57). Hozzáteszi azt is, hogy bizonyára nem ez volt a fő oka a jelzővel való kiegészülésnek, hanem a megyebeli másik *Fok* nevű településtől való elkülönítés miatt lehetett rá szükség. A szóban forgó *Drávafok* név a FNESz. adatai szerint már a XV. század végén is jelzős alakban volt használatos a nyelvközösség körében, viszont egyszerűen *Fok*-ként is emlegették a régiségben, és a mai élő nyelvhasználatbeli megnevezése is a jelzői névrész nélküli forma (BMFN 2: 670)⁴.

LUKÁCSHOZ hasonlóan HOFFMANN szerint sem található meg a XV. századtól kezdve az oklevelekben a Balaton vízvezetőjének *Fok* megnevezése. Azonban HOFFMANN Szabadi település nevét is megemlíti ezzel kapcsolatban. Ugyanis a források azt bizonyítják, hogy a helységnév jelzőként viselte a *Fok*-ot egészen a XV. század közepétől az 1898-1907 között lezajló országos helységnévrendezésig. A víznév kihalását követően a szomszédos *Siófok*

⁴ A jelző a Zalai megyei *Fok*-tól (később *Vidornyafok*) is elkülönítette a somogyi települést (HOFFMANN 2010: 58).

Fok-jára való utalást is beleérezhették, „s így a név eredeti jelentésszerkezete (’a *Fok* nevű vízfolyás mellett fekvő *Szabadi*’) az alaki szerkezet változása nélkül módosulhatott ’a *Fok* település szomszédságában fekvő *Szabadi*’ értelművé (HOFFMANN 2010: 58).

HOFFMANN is pontosítja, magyarázza az alapítólevélbeli *fuk* névnek a mai *Sió*val való azonosítását. Az, hogy a mai *Sió* közvetlenül a Dunába vezeti le a Balaton vizét, az a XVIII-XIX. századi folyószabályozás következtében alakult ki – ahogyan ezt már LUKÁCS is megírta 1951-es tanulmányában. Ezt az időszakot megelőzően a *Sió* csak egy bizonyos szakaszt jelölt a folyón, mégpedig azt, amely a Kaposba, illetve a Sárvízbe torkollott bele. Azt pedig igazolni lehet, hogy a *Fok* nevet eredetileg még ennél is jóval rövidebb folyószakasz viselhette. Bizonyítékként hozza fel erre azt, hogy a víznévre csak a Balaton közvetlen közelében lévő területről vannak adatok. Emellett ezt a megállapítását támasztja alá azzal az érveléssel is, miszerint a hely egykori földrajzi és vízrajzi jellegének rekonstruálása alapján a *Fok* egykor a Balaton felesleges vizét elvezető árokként funkcionálhatott. A vízelvezető egyetlen vízhozamát pedig az éghajlati körülmények is befolyásolták, erre utal az alapítólevél szövege is: az emberek néha csak a hídon tudtak átkelni rajta, néha a gázlón keresztül is (HOFFMANN 2010: 58).

Honnan ered a *Sió* név? A *Sió* földrajzi közsóként a magyar nyelvterületen többfelé is előfordul. LUKÁCS a már említett MÓROCZA DÁNIEL névfejtéséből indul ki: Zala, Somogy, Heves megyében, esetleg egyéb helyeken is ’zúgó’ jelentésben volt használatos a régiségben. A török hódoltság idejétől kezdve sokáig a Balaton vízelvezetőjén is állt egy ilyen zsilipszerű építmény, melyen átsivított a víz, melyet *Sióvíz* néven kezdték el használni, tehát tulajdonnévi szerepben. És ez az elnevezés a *sió* lebontása után is divatban maradt, a *Sár vize* megnevezés pedig inkább csak a Balatontól távolabb eső helyeken, Tolna megyében volt használatos (LUKÁCS 1951: 260). A *sió* jelentése árulkodik a közsó földrajzi köznévvé válásáról: a hangutánzó *si* (’sivít ~ süvít’) ige folyamatos melléknévi igeneves alakjának főnevesüléssel jött létre (HOFFMANN 2010: 59).

Tehát összegzésképpen megállapíthatjuk a Tihanyi alapítólevélben *fuk*-kal megjelölt vízfolyás nevének módosulásaival kapcsolatban, hogy az eredetileg csak a Balatonból kiinduló rövidebb vízelvezető nevét jelölte, majd több lépésben a már szabályozott folyó egészének nevévé vált jelentésbővüléssel.

4. A *fok* névrendszertani vizsgálata a mai helynevekben

4.1. Az adatbázisról

A mai magyar helynevek az első fejezetben már bemutatott forrásaiból kigyűjtöttem az összes *fok* szót tartalmazó nevet. Az összegyűjtött neveket adatbázisba rendeztem, és az alább bemutatandó szempontok alapján elemeztem. Ezt a vizsgálatot a névelemek különböző rovatokban való feltüntetésével végeztem el, az egyes típusokat pedig számkódokkal jelöltem. Az adatbázist és a kódrendszert mellékletként csatoltam a dolgozatomhoz.

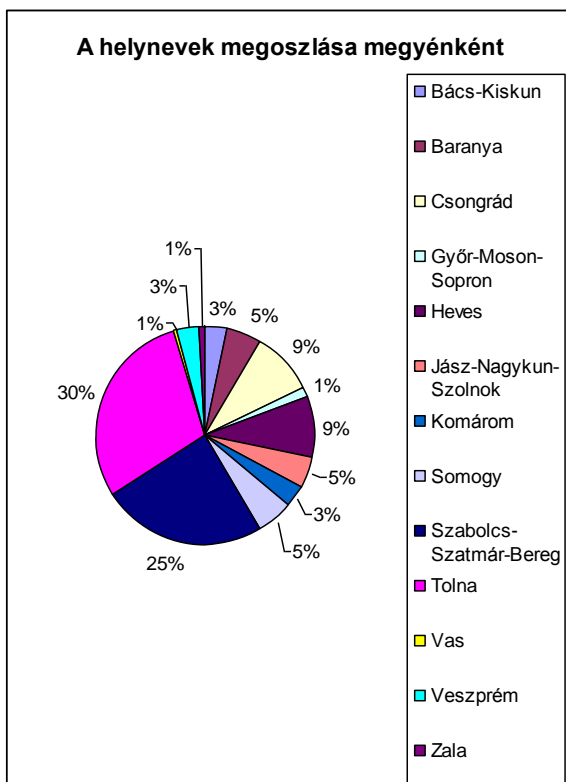
A mai magyar helyneveket tartalmazó adattárban 367 adat szerepel. A nevek száma nem azonos a valóságban létező denotátumok számával, ugyanis egy-egy helyet párhuzamosan több néven is ismerhettek, és az idők során ugyanannak az objektumnak teljesen új neve is kialakulhatott. A 367 név 345 denotátumot takar, ugyanis 21 objektum két nevet visel, 1 objektumnak pedig 3 elnevezése is ismeretes a nyelvhasználó közösség körében. Fontosnak tartom kiemelni a név által megjelölt hely fajtájának megjelölését az adatbázisban. Ugyanis a keletkezéstörténeti szempontból metonimikus névadással keletkezett nevek eredetileg víznevek voltak, de az idők során határnevekké, domborzati nevekké váltak. Ennek oka minden bizonnyal az is lehet, hogy az adott vízfolyás eltűnt, medre kiszáradt az éghajlati tényezők megváltozása miatt, így a már meglévő víznév az eltűnt vízfolyás, csatorna közelében vagy mellette lévő terület megnevezése lett. Ezt a fajtabeli változást szintén számkódokkal jelölöm.

A nevek eloszlása megyénként, járásonként eltérő. A vizsgált korpuszban a legtöbb adatot Tolna megyében találtam, a legkevesebbet Vas megyében. Ezt azzal is lehet magyarázni, hogy a vizsgálat során felhasznált gyűjtemények mérete eltérő, ami magában foglalja a megyék különböző mértékű feldolgozottságát is. Ehhez az is hozzájárul, hogy a 19 magyarországi megye közül 5 mai helynévanyaga nem jelent meg a *Zala megye földrajzi nevei*, a *Tolna megye földrajzi nevei* stb. című kötetekhez hasonló helynévgyűjteményben. Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Fejér, Hajdú-Bihar és Nógrád megye mai helynévanyagát így nem volt módom megvizsgálni a névgyűjtemények hiányában. A *Pest megye földrajzi nevei* című sorozat eddig megjelent ötödik kötetében pedig, mely a nagykáta járás helyneveit dolgozza fel, nem találtam a témámhoz felhasználható adatot.

A kigyűjtött adatokat táblázatba rendeztem. A táblázat tartalmazza az adatok számát megyénként és ezek százalékosan kifejezhető arányát az összes adathoz képest.

Megye	Az adatok száma	Az adatok százalékos aránya
Bács-Kiskun megye	12	3,3%
Baranya megye	20	5,4%
Csongrád megye	34	9,3%
Győr-Moson-Sopron megye	5	1,4%
Heves megye	33	9%
Jász-Nagykun-Szolnok megye	17	4,6%
Komárom-Esztergom megye	12	3,3%
Somogy megye	20	5,4%
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	89	24,3%
Tolna megye	108	29,4%
Vas megye	2	0,5%
Veszprém megye	12	3,3%
Zala megye	3	0,8%

A következő diagramm is ezt a megoszlást szemlélteti:

Ennek a megyénkénti megoszlásnak a segítségével a *fok* földrajzi köznévi szóföldrajzi vizsgálatával kapcsolatban is tehetünk akár megjegyzéseket. Ebből a szempontból érdemes először a szó ómagyar kori földrajzi előfordulásával foglalkozni. Az ómagyar korban KÁLMÁN Béla szerint a *fok* volt a harmadik leggyakrabban előforduló 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznévi szó a *patak* és az *ér* után (KÁLMÁN 1967: 346). DRÓTOS ESZTER is tett a szakdolgozatában⁵ szóföldrajzi vizsgálatokat a *fok* szóval kapcsolatban az ómagyar korra vonatkozóan⁶. Helynévi adatbázisában 46 helynévben fordul elő a *fok* szó. A földrajzi megoszlást tekintve egy-egy adatot talált Arad, Békés, Bereg, Felső-Fehér, Krassó és Nyitra vármegyéből; kettőt-kettőt Fejér és Heves vármegyéből; Borsodból hármat, Csanád vármegyéből négyet; Bács és Bihar megyékben egyaránt ötöt, Bodrogban hatot; Baranya megyében tizenhármat. Adatbázisával alátámasztotta azt az általam is elfogadott feltevést, miszerint a *fok*-ok jelenléte a nagy folyóink mellett jellemző elsősorban, nagy sűrűséggel.

4.2. Az elemzés alapjául szolgáló modell

Vizsgálatom során a HOFFMANN ISTVÁN által 1993-ban kidolgozott többszintű elemzési modellt alkalmaztam. A HOFFMANN-féle módszer a nyelvtudományban hagyományosan elkülönült szinkrón és diakrón szemléletnek megfelelően a szerkezeti és a történeti szempontot juttatta központi szerephez. HOFFMANN négy elemzési szintet különít el: 1. funkcionális-szemantikai; 2. lexikális-morfológiai; 3. szintagmatikus; 4. keletkezéstörténeti szintet. Ez a modell több vizsgálati szintjével rendszerszerű alapokat nyújt elemzésemben.

Korábban többen is megkísérelték a helynévfajták rendszerezését, például KNEI ZSÓFIA 1938-ban, BENKŐ LORÁND 1947-ben, LŐRINCZE LAJOS 1947-ben, BÁRCZI GÉZA 1958-ban, INCZEFI GÉZA 1970-ben. De a HOFFMANN-moddal ellentétben elemzési szempontjaik nem alkottak egységes elméleti keretet, az elemzési szintek keveredtek egymással, ezáltal a tipológiai csoportosításuk nem volt egyértelmű. Nem mellékes megemlítenünk azt sem, hogy a helynevek tipológiáiban – különösen egyes szerzők – nagymértékben támaszkodtak, támaszkodnak az ómagyar kori helynevekre.

A HOFFMANN-féle modellben világosan elkülönülnek az egyes elemzési szintek, ezzel is azt sugallva, hogy a korábbi kutatások szemléleti kevertségük miatt nem korszerűek. Az elemzési szintek elkülönítésével egyrésztől többféle szempontú (leíró, keletkezéstörténeti, szemantikai stb.) ábrázolására nyílik lehetőség, másrésztől a neveket egymásra vonatkoztatva, kölcsönhatásukban is meg lehet vizsgálni. A modell a neveket nyelvi jelként értelmezi, és

⁵ A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznévek az ómagyar kor helyneveiben (2009)

⁶ Vizsgálata során a *Korai magyar helynévszótár*, a *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 2. és *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című kiadványok adataira támaszkodott.

ennek tükrében mutatja be őket a szerkezeti és keletkezéstörténeti elemzés során. Az egyes neveket a névrendszer építőelemeként kell kezelnünk, az elemzés során az ebben mutatkozó szabályszerűségeket kell feltárnunk. Az adott nevet egyfelől a rendszerre jellemző általános jegyek alapján kell értelmezni, másfelől az egyes nevek elemzése szükséges ahhoz, hogy általános jellegzetességeket állapítsunk meg magáról a rendszerről (HOFFMANN 2007: 37–8).

4.3. Szerkezeti elemzés

„A névszerkezeti analízis előfeltételeként a helynévfajtáknak a denotátumosztályok differenciáltságát tükröztető kategorizálást kell elvégeznünk. A pontosabb fogalmi osztályba tartozás (azaz az általános jelentéssík) ismerete nélkül nem végezhető el az egyes helynevek szerkezeti elemzése” (HOFFMANN 2007: 41).

Az egyes névfajták elkülönülése elsődlegesen nem nyelvi alapú, hanem a denotátumok entitásbeli különbségein, és az ebből adódóan rájuk vonatkozó szemléleti kategóriák eltérésén alapul. A helynévfajták elkülönítését úgy is megfogalmazhatjuk, mint a tulajdonnévvel ellátott területek osztályozását különböző jellemzőik alapján (HOFFMANN 2007: 43).

A helynévfajták kategorizálásával mások is foglalkoztak korábban. Többek között LŐRINCZE LAJOS a helynevek három nagy csoportját állapította meg: a természeti nevek, a műveltségi nevek és az eseménynevek kategóriáját, s ezeken belül alcsoportokat különböztetett meg (LŐRINCZE 1947/1967: 3–19). J. SOLTÉSZ KATALIN tágabb összefüggések keretében mutatta be a helynevek fajtáit (J. SOLTÉSZ 1979: 81–95), KÁLMÁN BÉLA néhány fő csoportot különített el (KÁLMÁN 1989: 116–68).

A HOFFMANN-féle kategóriarendszerből itt csak a víznevek típusait közlöm, hiszen az általam vizsgált *fok* magától értetődően ebbe a fő csoportba tartozik.

10. v í z n e v e k

11. folyóvizek nevei: természetes erek, patakok, folyók és mesterséges árkok, csatornák megnevezései

12. állóvizek nevei: természetes tavak, időszakos vízzel telt mélyedések, víztározók, halastavak megnevezései

13. álló- és folyóvizek részeinek nevei: öblök, folyószakaszok, vízfelületek, forgók, örvények, zúgók, vizesések, vizek egymásba ömlésének helyei, vízalatti mélyedések megnevezései

14. források, kutak nevei: természetes és mesterséges vízvételi helyek, folyók előtörési helyeinek megnevezései

19. pontosabban meg nem határozható víznevek

4.3.1. Funkcionális-szemantikai elemzés

A funkcionális-szemantikai elemzés a szerkezeti elemzésen belül azt a szintet jelöli, amely számbaveszi a névadás szemléleti alapjául szolgáló modellfajtaikat. Ezek „nem nyelvi osztályok, hanem az emberi gondolkodás ismeretelméleti kategóriái, amelyekben a denotátumoknak a [...] sajátosságai fejeződnek ki”. Így azáltal, hogy az emberi tudással függenek össze, a névrészek funkciói nem nyelvspecifikus kategóriák (HOFFMANN 2007: 53).

Minden névadási aktus szemantikailag tudatos. A természetes névadásban a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki inkább, a mesterséges nevek esetében pedig a névadó közösség a használatban lévő névmodellekhez igazodik. Tehát keletkezésekor minden név leíró jellegű, közvetlen vagy közvetett formában megjelennek benne a névadás alapjául szolgáló motívumok, szemantikai kategóriák (HOFFMANN 2007: 53).

A nevek funkcionális vizsgálatának alapfogalma a névrész, azaz „a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez” (i. h.). Tehát a definícióból az következik, hogy nem kapcsolható minden esetben az adott helynév minden egyes lexémájához névrészi funkció. A névrészek névelemekből állhatnak, amelyek egyfelől részt vesznek a névrészek belső felépítésében, másfelől szerepet játszanak ezek egymáshoz való viszonyának kifejezésében. HOFFMANN névelemeknek tekinti a névbe tartozó lexémákat és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémáit.

A HOFFMANN-modell alapján a névrészfunkciók a következőképpen csoportosíthatók: a névrész 1. megjelöli a hely fajtáját; 2. megnevezi magát a helyet; 3. kifejezi a hely valamely sajátosságát; 4. a funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal; 5. a többféleképpen elemezhető nevek és 6. a kategorizálhatatlan nevek csoportja⁷. A funkcionális-szemantikai modellek nem nyelvspecifikusak, hanem összefüggenek a megismerés formáival, az emberi tudással. A névrészfunkcióknak ezt az univerzális jellegét bizonyítják azok a jövevényneveink, amelyek az átadó nyelvben is motiváltak voltak (HOFFMANN 2007: 54).

Az egyes kategóriák szemléltetéséhez csak néhány példát hozok saját névgyűjtésemből, mivel a mellékelt adatbázisban a kódrendszer segítségével az összes nevet elemeztem, éppen ezért feleslegesnek tartom itt közölni valamennyit. Bizonyos kategóriák esetén viszont felsorolom az összes nevet az adatok csekély száma miatt.

⁷ Az 5. és a 6. kategória valójában nem létezik, hiszen ezek a funkciók egy-egy név keletkezésekor nem fejeződhetnek ki. A két kategória beiktatását ismereteink hiánya okozza.

A) A névrész megjelöli a hely fajtáját

A fajtajelölő szerep megjelölésére „bármilyen, általánosabb vagy speciális jelentésű közsztöt felhasználhatunk”. A szerep betöltésére alkalmas főneveket szokás együttesen földrajzi köznéveknek nevezni. A fajtajelölő névrészfunkció belső összetettségét a különböző helyfajták szerinti névelemzéssel érzékeltethetjük, így alkategóriákra igazából nincs is szükségünk (HOFFMANN 2007: 57-8). A víznevek körében gyakori a helyfajtát jelölő földrajzi köznévként alkalmazása. A *fok* mint vízrajzi köznévként is ezt a szemantikai szerepet tölti be, magától értetődően az általam vizsgált korpuszban is.

Szerkezetét tekintve a *fok*-ot tartalmazó helynevek lehetnek egyrészes, F (fajtajelölő) funkciójú, illetve M (megnevező funkció) +F, vagy S (sajátosságot kifejező) + F struktúrájú kétrészes nevek.

Egyrészes, pusztán földrajzi köznévi alakú nevet, tehát *Fok*-ot, 29-et találtam az elemzett névanyagban. Ezek közül kettő, a *Fok ~ Dráva-fok* és *Fok ~ Sió-fok*, településnév, a többi pedig kisebb vízvezetőket, vízfolyásokat, csatornákat jelölő víznév nagyobb folyóink közelében. A legtöbb ilyen adat Szabolcs-Szatmár-Bereg és Tolna megyében fordul elő, a Tisza, illetve a Duna mentén. Ezek az adatok az adatbázisban a 67-95. sorszámú rekordok, az összes adat 8%-át képezik.

A *fok* vízrajzi köznévet tartalmazó kétrészes nevek egyik csoportja S+F szerkezetű, azaz az e csoportot alkotó nevek a víz vagy egyéb hely, objektum⁸ valamely sajátosságára utaló előtagból és a *fok* földrajzi köznévként ’nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna’ kapcsolatából jöttek létre. A vizsgált adatok döntő többsége tartozik ide, például: *Agyagos-fok*, *Ásott-fok* (6. számú adat), *Bak-fok*, *Balázs-fok*, *Béka-fok*, *Bika-fok*, *Borsós-fok*, *Csillag-fok*, *Csókos-fok*, *Dühös-fok*, *Ebásta-fok*, *Falu-fok*, *Fekete-fok*, *Forgó-fok*, *Füzes-fok*, *Gáspár-fok*, *Hármas-fok*, *Háromágú-fok*, *Kánya-fok*, *Kasza-fok*, *Kecske foka*, *Kengyel fok*, *Kerek-fok*, *Kovács-fok*, *Méhes-fok*, *Nádas-fok*, *Napkeleti-fok*, *Pap foka*, *Puskás fok*, *Sebős-fok*, *Szarvas-fok*, *Szilágy-fok*, *Tarkadisznó-fok*, *Tisza-fok*, *Vajas-fok*, *Zuggó-fok* stb. Például a *Sebes-fok* sajátosságot kifejező *Sebes* névrésze a vízfolyás mozgására utal, ehhez kapcsolódik a fajtajelölő *fok* földrajzi köznévként.

A fajtajelölő szerepű *fok*-ot tartalmazó egyrészes (F) és kétrészes (S+F) típusú nevek az összes általam vizsgált név csaknem 85%-át adják. Ez a két névcsoport jelenti történeti

⁸ Azért szükséges ez a pontosítás, mert a víznevek az idők során átértékelődhetnek például domborzati nevekké, határnevekké (valószínűleg a víz medrekből való eltűnése miatt). Ezt a jelenséget példázza az adatbázisból: *Bárdos/foka*, amely folyóvízből alakult rét, szántó nevévé.

szempontból is a *fok*-ot tartalmazó nevek magvát, amit a *fok* elsődleges vízrajzi jelentése magyaráz. Az, hogy az összes névadat mintegy 15%-a nem ilyen szerkezetű, azt mutatja, hogy a *fok* régi eleme a névrendszernek, s ebből adódóan számos másodlagos alakulású névben is szerepelhet. Egy-két esetben név alaprészeként, összetett földrajzi köznévrészeként jelenik meg, például *fokárok: Tótfalusi-fokárok; határfok: Dombó-határfok*.

A kétrészes nevek között olyanok is vannak az adatbázisomban, amelyeknek a *fok* nem a második, fajtajelölő névrésze, azaz egy másik fajtajelölő földrajzi köznevet is tartalmaznak. Ezek a következők: **allé:** *Foki-allé*; **árok:** *Fok-árok*; **csapás:** *Fokszódi-csapás*; **csatorna:** *Fok-csatorna, Saj-foki-csatorna*; **domb:** *Foki-domb, Kecse-foka dombja*; **dűlő:** *Borbás-foki-dűlő, Dobornya-foki-dűlő, Fok-dűlő*; **ér:** *Foki-ér*; **erdő:** *Fok erdeje*; **forrás:** *Fokszódi-forrás*; **földek:** *Foki-földek*; **gödör:** *Foki-gödör*; **hát:** *Fok-hát*; **hegy:** *Foki-belső-hegy, Foki-hegy*; **híd:** *Foki-híd*; **irtvány:** *Foki-irtvány*; **itató:** *Foki-itató*; **kanális:** *Foki-kanális*; **kert:** *Foki-kert*; **köz:** *Foki-köz*; **lap:** *Foki-lap*; **lapos:** *Nagy-fok laposa*; **major:** *Foki-major*; **mező:** *Foki-mező*; **mellék:** *Bóli-fok melléke, Fok-mellék*; **öblözet:** *Tőke-foki-öblözet*; **part:** *Sebesfok-part*; **patak:** *Bot foka patakja, Foki-patak*; **puszta:** *Foki-pusztá*; **rámpa:** *Címer-foki-rámpa*; **rét:** *Foki-rét*; **séd:** *Fokszódi-séd*; **sűrű:** *Fok-sűrű*; **szeg:** *Malomfok-szeg*; **szer:** *Foki-szer*; **sziget:** *Fok-sziget*; **szőlők:** *Foki-szőlők*; **torok:** *Fok-torok*; **út:** *Foki-út*; **utca:** *Fok-utca*; **völgy:** *Foki-völgy*; **zátony:** *Karasz foki zátony*; **zsilip:** *Kéró-foki zsilip*. Az is előfordul, hogy összetett földrajzi köznévrészek a helynévrészek második névrésze. Például: **rétföld:** *Foki-rétföld*; **zsilipeshíd:** *Kéró foki zsilipeshíd*. Az itt felsorolt adatok M+F szemantikai szerkezettel írhatók le.

B) A névrész megnevezi magát a helyet

Megnevező szemantikai szerepe mindig valódi helyneveknek van. A megnevező névrészek funkciója mindig a denotátumra való utalás. Ebben a tekintetben nem meghatározó jegy, hogy „a megnevező funkciójú névrész önálló névként etimológiailag azonosítható-e a nyelvtudat számára, motivációja ismert vagy nem, egy vagy több lexémából áll-e”. A megnevező funkció révén bemutatathatóvá válnak a meglévő helynevek átalakulási folyamatai, és az új nevek alkotásában fontos szerepet betöltő mindenkor helynévrendszer jelentősége is kifejezhető (HOFFMANN 2007: 58–59).

A megnevező funkciójú névrészt tartalmazó nevek szerkezeti szempontból többfélék lehetnek, egyrészes és kétrészes nevek is tartoznak ide a vizsgált anyagból, utóbbiak földrajzi köznévi utótaggal összekapcsolódott M+F és sajátosságot kifejező előtaggal ellátott S+M

szerkezetűek lehetnek. A több szóból álló helyneveket a nyelvtudat ugyanúgy két részre tagolja, mint a hasonló közszavakat (*tűzoltó/parancsnok, tűzoltóparancsnok/helyettes*). A további altagolás a névrész belügye (HOFFMANN 2007: 58).

Egyrészes, pusztán megnevező névrészt tartalmazó név: *Fokszod*. Ez a név nem utal a hely semmilyen sajátosságára, nem nevezi meg annak fajtáját.

Adatbázisomban az ide sorolható kétrészes nevek M+F felépítésűek. Például: *Fok/árok, Fok/csatorna, Fok/folyó, Fok/patak*. Ezek a nevek keletkezéstörténeti szempontból kiegészüléssel jöttek létre. A kiegészülés mindig olyan kétrészes nevet alkot, amelyekben a névrészek funkciója a megnevezés és a hely fajtájának a megjelölése (HOFFMANN 2007: 148). A *Foki/ér* esetében a kiegészülés azzal járt együtt, hogy a *fok -i* képzőt is kapott ennek során.

C) A névrész kifejezi a hely valamely sajátosságát

Szemantikailag igen sokfélék lehetnek a hely sajátosságát kifejező névrészfunkciók. A vizsgálat során figyelembe kell vennünk azt, hogy a névrészszerop megállapítása a névadáskori helyzethez viszonyít, viszont csak a nyelvileg megjelenő, kifejeződő mozzanatokra lehetünk tekintettel (HOFFMANN 2007: 59). A sajátosságot kifejező névrész összekapcsolódhat helyfajtajelölő földrajzi köznévvvel (S+F), illetve megnevező funkciójú helynévvvel (S+M). A HOFFMANN-modell három fő kategóriát, és ezeken belül huszonnyolc alkategóriát különít el. A csoportosítás HOFFMANN ISTVÁN példáival a következő:

1. A hely tulajdonsága

- mérete (*Nagy/domb*)
- alakja (*Görbe/ér*)
- anyaga (*Köves/patak*)
- színe (*Vörös/föld*)
- kora (*Új/sor*)
- funkciója, működése (*Legelő/dűlő*)
- egyéb tulajdonsága: a) állapota (*Rossz/híd*)
 - b) éghajlati jellemzője (*Meleg/mál*)
 - c) vizének íze (*Sós/kút*)
 - d) szaga (*Büdös/kút*)
 - e) folyása (*Sebes/séd*)
 - f) hangja (*Zörgő/ér*)

2. A hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez

- az ott lévő növényzet (*Kender/szer*)
 - az ott lévő állatvilág (*Nyulas*)
 - az ott lévő építmény, vagy annak része (*Templom/domb*)
 - birtoklás ~ birtokos; használat ~ használó (*Barta/tag*)
 - az ott lakó ember(ek) (*Kanász/köz*)
 - a hely eredete, kialakulása (*Égett/erdő*)
 - a hellyel kapcsolatos esemény (*Peres/föld*)
3. A hely valamely más helyhez való viszonya
- a hely valaminek a része (*Szikla/fok*)
 - a hely pontos elhelyezkedése: a) víz mellett vagy közelében (*Sédi/dűlő*)
 - b) térszíni forma mellett, közelében vagy rajta (*Bótakői/dűlő*)
 - c) tájrész mellett, közelében vagy rajta (*Kalapács/döbrés*)
 - d) lakott terület mellett, közelében vagy rajta (*Falu/alja*)
 - e) építmény mellett vagy közelében (*Akol/melléke*)
 - irány megjelölése (*Esztári/út*)
 - a hely viszonyított helyzete (*Alsó/rét*)

Az általam gyűjtött névanyagban a következő kategóriák jelennek meg:

1. A névrész kifejezi a hely tulajdonságát

A névadó közösség az érzékszervekkel felfogható tulajdonságok alapján nevezte el az adott objektumot. Ebben a szemantikai funkcióban kétrészes nevek bővítményrészei szerepelnek.

A víz alakjára történik utalás a *Csillag/fok*, *Kerek/fok*, *Sudár/fok*, *Háromágú/fok* nevekben. Színre utaló névrészeket három névben találtam: *Fekete/fok*, *Szürke/fok* és *Veres/fok*, melyek S+F struktúrájúak. A víz anyagára utaló névrész kapcsolódik össze a *fok*-kal az *Agyagos/fok*, a *Sár/foka*, *Vajas/fok* és *Sáros/fok* nevekben, ugyancsak S+F szerkezetet alkotva. Korra utaló névrészek kapcsolódnak a földrajzi köznévi utótaghoz az *Öreg/fok* és az *Új/fok* nevekben. Funkcióra utaló névrészek a *Határ/fok* és a *Kenderáztató/fok* nevekben jelennek meg. Állapotra utaló névrészt egyetlen adatban találtam: *Tüzes/fok*. A víz mozgására történik utalás a *Sebes* ~ *Sebős/fok* és talán a *Dühös/fok* névben, mely kilenc rekordot ölel fel az adatbázisban. A víz hangjára utaló névrészek vannak a *Zubogó/fok*, *Zúggó/fok* és *Zúgói/fok* nevekben. A víz egyéb tulajdonságaira utaló névrészt a következő nevekben figyeltem meg: *Hármas/fok*, *Két/fok*.

2. A névrész kifejezi a hely viszonyát valamilyen külső dologhoz, körülményhez

A vizsgált névanyag adatai közül számos besorolható ebbe a kategóriára, pontosabban 110, ez a gyűjtött anyag egészének 30%-át, a sajátosságot kifejező névrészeket tartalmazó nevek 38%-át képezi.

Növényzetre utaló névrész hat névben szerepel előtagként, vagy másképpen fogalmazva bővítményrészként. Ezek a következők: *Borsós/fok*, *Füzes/fok* (2-szer fordul elő), *Kapros/fok*, *Nádas/fok*, *Szilás/fok*. Az adott területeken a névadás motivációjaként valószínűsíthető a borsó, fűzfa, kapor, nád és a szilfa szembetűnő jelenléte. Az ott lévő állatvilágra utaló névrészek 13 kétrészes helynév előtagjaként szerepelnek, például: *Bárány/fok*, *Béka/fok*, *Bika/fok*, *Kánya/fok*, *Kecske/foka*, *Szarka/fok*, *Szarvas/fok*, *Tarkadiszról/fok* stb. Azt állapíthatjuk meg, hogy az adott helyen vagy nagyobb számban él(t) az illető faj (*Szarka/fok*), vagy az adott helyen legeltették az állatokat (*Bárány/fok*).

Az ott lévő épületre, építményre utal az első névrész a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Malom/fok* és *Templom/fok* nevekben: a vízfolyások a malom és a templom épülete közelében helyezkednek el.

Tárgyra utaló névrész fejeződik ki a *Gyűrű/foka*, *Kasza/fok*, *Szekerek/foka* nevek előtagjában például. Az adott helyeken ezekkel a tárgyakkal, eszközökre hajtottak végre valamilyen cselekvést, és ez vált a névadás indítékává.

A névrész utalhat hely és valamilyen személy viszonyára. A személy lehet a helynek a birtokosa, a használója vagy a névrész utalhat az adott helyen lakó emberre, emberek csoportjára. Amely hellyel kapcsolatban nem tudtam pontosan megállapítani az adatok hiányában, hogy az illető személy a hely birtokosa vagy használója, csak „a hely viszonya valamilyen személyhez” általános kategóriába soroltam be a neveket. Ebbe a csoportba 38 név tartozik, például: *Balázs/fok*, *Bálint/fok*, *Csiszól/fok*, *Gábor/fok*, *Kozma/fok*, *Pörnyi/fok*, *Szakállas/foka*, *Tzutz/fokja* stb. A hely birtokosára utaló névrész 33 névben található meg: *Bak/fok*, *Berekai/fok*, *Csekő/foka*, *Foki/gödör*, *Kis Pétör/foka*, *Pap/fok*, *Szabados/fok*, *Simon/fok*, *Szulak/fok* stb. A hely használójára utal az első névrész a *Borbás/fok*, *Dobordé/foka* és a *Sümegei/foka* nevekben. Az adott helyen lakó ember(ek) csoportját egy név képviseli: *Baka/fok*. A Tolna megyei *Szili Éva/fok*, amely a nevét PESTY FRIGYES 1864-es gyűjtése alapján onnan kapta, hogy hajdanán egy ilyen nevű asszony megesett itt; a TMFN. munka adatközlői szerint ez az asszony ezen a helyen született (TMFN. 483). Összességében megállapítható, hogy személyt jelölő előtag az összes általam vizsgált név csaknem egyötöd részében szerepel. Ez a víznevek szemantikai szerkezetéhez viszonyítva gyakori előfordulás,

amit bizonyára a *fok* speciális jelentése, az általa jelölt helyfajta halászati jelentősége magyaráz meg.

A névrész utalhat a hely kialakulására, eredetére is: *Ásás/fok*, *Ásott/fok* (6. számú név), *Ásvány/fok*, *Ebásta/fok*. Az adott hellyel kapcsolatos esemény jelenik meg a következő nevekben: *Borréi/fok*, *Címör/fok*, *Csókos/fok*. A *Borréi/fok* a TMFN. gyűjtemény szerint az adatközlők elmondása alapján azt a helyhez köthető eseményt jelöli, hogy az emberek a letűnt századokban itt rakták hajóra a szekszárdi borokat (TMFN. 470). Szintén a TMFN. írja azt a *Címör/fok*-ról: a név a monda szerint onnan ered, hogy a tatárok elől menekülő bátai leányok, „a falu címörei” itt ugrottak bele a vízbe, remélve a tatárok rabságától való menekvést (TMFN. 520). A *Csókos/fok*-ot pedig azért soroltam ide, mert a SzSzBMFN. szerint Csókos nevű család nem él(t) Fülesd településen (SzSzBMFN. 89), így elképzelhető akár, hogy erre a helyre gyakran jártak a szerelmespárok, és ez lehetett a névadás motivációja – de ez csak az én elképzelésem, amit az adatok hiányában nem tudok bizonyítani.

3. A névrész kifejezheti a hely valamely más helyhez való viszonyát is. A kategória jellegéből adódóan az ide tartozó nevek csak kétrészesek lehetnek. A hely lehet valaminek a része: *Ér/foka*, *Tó/foka*. Az ide tartozó nevek egy részében a *fok* bővítményrészként szerepel: *Fok/árka*, *Fok/eleje*, *Fok/farka*, *Fokok/köze*. A hely pontos elhelyezkedésére utal a *Tűfarki/fok*. Több olyan név is van az adatbázisomban, amely a „víz mellett, közelében vagy rajta” kategóriába illeszthető be, ezekben a *fok* ugyancsak bővítményrészi szerepben áll. Ilyen például: *Fok/dűlő*, *Fok/erdeje*, *Fok/híd*, *Fokos/köz*, *Fokos/út*, *Fok/sziget*. A *Fok/híd* például gyalogos fahíd a Fok-patakon Baranya megyében, Dunaszekcsőn (BMFN. 221). A térszíni forma/tájrésszel mellett, közelében vagy rajta való elhelyezkedésre utal a *Karancsi/fok* és a *Rárosra/fok* például. A *Hódmezővásárhely és környékének földrajzi nevei* című munka szerint a *Karancsi-lapos* közepe táján kanyargott a *Karancsi-fok*, annak a főleges vizét vezette le a Tiszába (CsMFN. 87). A *Ráros* pedig egy horgászóhely Tolna megyében, a közelében folyik a *Rárosra-fok* (TMFN. 504). A lakott terület, település mellett, közelében vagy rajta levést kifejező kategóriába illeszthető a *Batidai/fok*, *Dobornya/fok*, *Falu/fok*, *Nyéki/határfok*, *Tótfalusi/fok*, *Vásárhelyi/fok*. *Batida* egy Csongrád megyei település, *Dobornya* Tolnában fekszik, *Falu-fok* két Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei település, Szamosszeg és Panyola közelében is folyik. A *Nyéki/határfok* a Tolna megyei Alsónyék közelében lévő patak, *Tótfalu* egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei település és a *Vásárhelyi-fok* helynévben az első névrész Hódmezővásárhely városára utal. Néhány névben a *fok* bővítményrészként szerepel képzős

formában: *Foki/hegy*, *Foki/itató*, *Foki/szőlők*, *Foki/völgy*. Ezekben a nevekben a *Foki-hegy*, *Foki-itató*, *Foki-szőlők* első névrésze Siófokra utal, a *Foki-völgy* pedig Drávafokra.

Az irányt jelöli meg az első névrész a *Visszafolyó/fok* névben. Ez a Tolna megyei csatorna onnan kapta a nevét, hogy a Nagy-Dunából ered, a Holt-Dunába szakad, s vize felfelé, azaz visszafelé folyik.

A hely viszonyított helyzetére utaló névrész található a Veszprém megyei *Napkeleti/fok* helynévben.

Ebbe a csoportba a névtípus jellegéből adódóan csak kétrészes nevek kerülhetnek, a helyzetmegjelölő névrész előtagként szerepelhet a szerkezetben. Ezek a névrészek utalhatnak földrajzi tagolódásra, domborzati viszonyokat is jelölhetnek (RÁCZ 2005: 134–8).

D) A funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal

Ez a névrésztípus jórészt hivatalos névadási sajátosság. Legfőbb jegye, hogy a név és a névadó közösség között szorosabb kapcsolat van, mint a név és az objektum között. E kategória további két alcsoportra osztható: emlékeztető funkciójú névrészt és konvencionális funkciójú névrészt tartalmazó nevek osztályára. Ilyen típusú név a *fok*-ot tartalmazó nevek között nem fordul elő.

E) Kategorizálhatatlan nevek

Azokat a neveket illesztettem ebbe a kategóriába, amelyek esetében a névadási indítékot nem sikerült feltárnom a felhasznált helynévgyűjtemények hiányos adatai, szócikkei következtében. A következő neveket vélem idetartozónak: *Argat/fok*, *Bolyotva/fok*, *Dár/fok*, *Fokó/haraszt*, *Irgó/fok*, *Kompolár/fok*, *Saj/fok*, *Tője/fok*.

Összegezve elmondhatjuk, hogy az adatbázisom 367 denotátuma közül 40, azaz 11% egyrészes név; 327, azaz 89% kétrészes név. A kétrészes nevek S+F funkcióban szerepelnek döntő többségben, de M+F struktúrájú neveket is találunk köztük. A sajátosságot jelölő funkció a kétrészes nevek előtagjában jelenik meg. Gyakran a hely viszonya fejeződik ki valamilyen személyhez (76 adat), és a hely valamely más helyhez való viszonyát fejezi ki az első névrész túlnyomó többségben (138 adat).

4.3.2. Lexikális-morfológiai elemzés

A helyneveket a lexikális-morfológiai elemzés során a bennük felhasznált kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk. A HOFFMANN-féle modellben ez az elemzési szint a funkcionális névrészek nyelvi felépítésének analízisét jelenti. A vizsgálat során a két szintet, a funkcionális-szemantikait és a lexikális-morfológiáit egymásra vonatkoztatjuk: a funkcionális szerkezet fogalmihoz kapcsolva (alaprész, bővítményrész stb.) a nevek lexikális-morfológiai alkatát mutatjuk be. Ez az eljárás tulajdonképpen a „nevekbe, névrészekbe foglalt szavak és a névalkotásban szerepet játszó morfémák szerinti interpretáció”, amely során a lexémák bemutatását szófaji, jelentésbeli jellemzőik megragadásával végezzük el. Világosan látnunk kell, hogy a funkcionális analízis névrészfunkciókat vizsgál, a lexikális elemzés pedig szójelentéseket mutat be (HOFFMANN 2007: 67).

HOFFMANN a lexikális-morfológiai elemzési szint kapcsán tisztázza a névelem fogalmát: „a névelem a helynévben található lexémák s a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) összefoglaló megnevezése”. Véleménye szerint, ha a helynevek névelemszerkezetének leírásában megfelelő kategóriarendszert használunk fel, akkor kiváló összehasonlítási alapot nyerünk a névelemzés funkcionális kategóriáival és a névkeletkezési típusokkal. Megállapítja, hogy a helynevek eltérései a lexikális-morfológiai szinten nemcsak a nyelvek közötti különbségekre utalnak, hanem egy-egy nyelv területeinek névadására is jellemzők lehetnek (pl. összefügghetnek egy adott terület nyelvváltozatának általános dialektológiai sajátosságaival, de a nevek közötti eltéréseket is kifejezhetik) (HOFFMANN 2007: 68–9).

A lexikális elemeket szójelentéstani szempontok alapján tipizálhatjuk, hiszen a jelentésnek fontos szerepe van a szófaji jelleg meghatározásában, tehát az elemzési szint alapkategóriái a szófaji rendszer itt alkalmazható csoportjai lehetnek. A lexikális elemzésnek tartalmaznia kell a szószerkezeteket is, ugyanis ezek is lehetnek a névrészek, illetve a nevek alkotóelemei (HOFFMANN 2007: 69).

A következő kategóriák szerint elemezhetjük a helyneveket lexikális-morfológiai szinten, HOFFMANN ISTVÁN példáival szemléltetve:

A) köznév

1. egyszerű földrajzi köznév (*Nagy/tanya*)
2. összetett földrajzi köznév (*Attyai/agyaggödör*)
3. népnév (*Magyar/kút*)
4. foglalkozást, címet jelölő szó (*Tanító/tag*)
5. növénynév (*Szőlő/út*)

6. állatnév (*Varjú/domb*)
7. anyagnév (*Nagy/homok*)
8. építményt jelentő szó (*Csárdánál*)
9. egyéb köznévi (*Cipellő/rét*)
 - B) helynév(i származék)
 1. egyrészes helynév (*Döbrés/domb*)
 2. kétrészes helynév (*Külső/kenderszer*)
 3. egyrészes képzett helynév (*Sámsoni/út*)
 4. kétrészes képzett helynév (*Kenderszeri/dülő*)
 5. helynév eleme(i) (*Csorgó/hát < Csorgóér/hát*)
 - C) személynév
 1. családnév (*Gellért/mező*)
 2. keresztnév (*Ilonka*)
 3. többemű személynév (*Tótpál/tanya*)
 4. szentnév (*Rába/szentandrás*)
 5. egyéb személynév (*Jutas*)
 - D) egyéb tulajdonnév (*Ráró/tanya*)
 - E) melléknévi jellegű szó
 1. képzetlen melléknév (*Öreg/erdő*)
 2. képzett melléknév (*Disznós/kút*)
 3. folyamatos melléknévi igenév (*Csicsogó*)
 4. befejezett melléknévi igenév (*Égett/malom*)
 5. számnévből képzett melléknév (*Ötös/dülő*)
 - F) számnév
 1. tőszámnév (*Három/hegy*)
 2. sorszámnév (*Negyedik/tábla*)
 - G) szószerkezet
 1. határozós szerkezet (*Bitvántúl*)
 2. igés, igeneves szerkezet (*Ebásta*)
 3. szervetlen szókapcsolat (*Bárnevolna*)

Az általam elemzett névanyagban a következő lexikális-morfológiai kategóriákra találtam példát.

- a) Az egyrészes nevek lexikális-morfológiai felépítése

Az egyrészes nevek egyaránt tartalmazhatnak köznévi és tulajdonnévi lexémát. A köznévi lexémát tartalmazó egyrészes helynevek további alkategóriákra oszthatjuk. A közszók többféle szófaji csoportba sorolhatók: főnév, melléknév, melléknévből képzett igenevek és a melléknéveken belül a számnevek (TÓTH V. 2001b: 645). A vizsgált névállományomban értelemszerűen csak egyfajta név létezik ebben a tekintetben. Az egyrészes nevek közül valamennyi *Fok* (29 adat) egyszerű földrajzi köznévként tekinthető lexikális-morfológiai szinten, hiszen keletkezéstörténeti szempontból a *fok* földrajzi köznévből jelentéshasadás útján keletkezett ez a névtípus.

A tulajdonnévi lexémát tartalmazó egyrészes nevek már létező helynév felhasználásával keletkeztek. Adatbázisomban egyedül a *Foki* határrész név állhat megnevező funkcióban funkcionális-szemantikai szempontból. Ez a név egyrészes, képzett helynév.

b) A kétrészes nevek lexikális-morfológiai felépítése

A kétrészes nevek közül a döntő többség tartozik a földrajzi köznévi utótagú helynevek közé. A legtöbb névben a *fok* fordul elő földrajzi köznévi utótagként, emellett összetett földrajzi köznévekben is szerepel: *határfok, fokárok*. Továbbá megjelenik még: *az allé, árok, csatorna, domb, dűlő, ér, erdő, földek, folyó, forrás, gödör, hegy, híd, irtvány, itató, kanális, kertek, köz, lap, lapos, major, mellék, mező, öblözet, patak, puszta, rámpa, rét, séd, sűrű, szeg, szer, sziget, szőlők, torok, út, utca, völgy, zátony, zsilip*, összetett földrajzi köznevek: *belsőhegy, rétföld, kültelek, gátórház, zsilipeshíd*. Ezek mellett a *fok* bővítményrészben szerepel. A fentiekben, a funkcionális-szemantikai szinten a fajtajelölő névrészek vizsgálatakor olyan példákat említettem, amelyeket itt is fel lehetne sorolni, ezért ettől eltekintek.

A földrajzi köznévi utótagú kétrészes nevek utótagja helyfajtajelölő, míg az előtagja tulajdonnévi és köznévi lexémát is tartalmazhat. Helynévkörpuszomban tulajdonnévi előtag lehet: egyrészes képzetlen és képzett helynév, kétrészes képzetlen és képzett helynév és személynév. Köznévi előtagként szerepelhet a főnevek közül foglalkozást jelölő köznévi, állatnév, anyagnév, egyéb köznévi; képzetlen és képzett melléknév; folyamatos és befejezett melléknévi igenév és tőszámnév. Ezenkívül jelzős szerkezet és viszonyjelölő szerkezet is előfordul néhány névben.

Egyrészes helynév 54 található első névrészként a kétrészes nevekben, például: *Dobornya/fok, Géberjén/fok, Kerecset/foka, Pityó/foka, Tisza/fok* stb. Előfordul ilyen szerepben a *fok* is: *Fok/csatorna, Fok/hát*. 39 kétrészes helynevet tartalmazó adatot is találtam a gyűjtött névanyagomban: *Bikarét/foka, Sokmorotva/fok, Falufok/híd, Kesellőifok/melléke, Zátonyfok/melléke, Gatyaszárfok/mentje* stb.

Egyrészes képzett helynév lexikális-morfológiai szempontból a *Foki* névrész valamennyi ezt tartalmazó adatban (37), például *Foki/domb*, *Foki/itató*, *Foki/pusztá* stb. és az egy névrészes *Foki* helynév is ebbe az alkategóriába tartozik. Egyrészes képzett helynév szerepel még továbbá például a *Batidai/fok*, *Fokszódi/csapás*, *Karancsi/fok* stb. neveken. Kétrészes képzett helynév 35 névben fordul elő: *Benkőfoki/híd*, *Dobornyafoki/dűlő*, *Fokparti/utca*, *Sebesfoki/erdő*, *Veresfoki/dűlő* stb. A fok itt is szerepelhet alaprészként is: *Kenderföldi/fok*.

Bőségesen találtam a névanyagomban olyan neveket, amelyek személynevet tartalmaznak első névrészükben, összesen 65 név tartozik ide. Régi, egyelemű személynévnek tekintem a *Taksony* nevet a *Taksony tava és foka* adatban. Többelemű személynév található a *Börzsönypál/foka*, *Jóbalázs/fok*, *Kispétőr/foka*, *Szarkagábor/foka* és a *Sziliéva/fok* neveken. Ezen a ponton a funkcionális-szemantikai elemzés eredményeit is bevonhatjuk az analízisbe. Börzsöny Pál és Szarka Gábor a róluk elnevezett helyek egykori tulajdonosai voltak, Szili Éva e helyen esett meg, mások szerint itt szülte meg gyermekét. Ebben a tekintetben Kis Péterről nem tudunk semmit, de valószínűsíthető, hogy a róla elnevezett patak közelében lévő földeket birtokolta. A személynévi adatok döntő többsége (56) családnév, mint például: *Barci/fok*, *Bárdos/fok*, *Daráné/foka*, *Fejes/foka*, *Hímer/fok*, *Kovács/fok*, *Pinter/foka*, *Szakállas/foka*, *Simon/fok*, *Törös/fok* stb.

Foglalkozást jelölő köznévi két névben szerepel: a Komárom-Esztergom megyei *Pap/fok* és a Tolna megyei *Pap/foka* vízfolyások neveiben. Személyt jelölő köznévi csak a szintén Tolna megyei *Baka/foka* vizesárok nevében fordul elő, ezt a névrészt akár a foglalkozást jelölő köznevek közé is sorolhatjuk, ha a katonáskodásra mint foglalkozásra gondolunk.

Állatnév 8 kétrészes helynév előtagjaként szerepel, például: *Bárány/fok*, *Béka/fok*, *Kecske/foka* stb. Tárgyak neveit is megtalálhatjuk néhány névben: *Gyűrű/foka*, *Kasza/fok*, *Kengyel/fok*, *Szekerek/foka* stb.

A *sár* mint anyagnév jelenik meg a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Sár/foka* névben. De valószínűbbnek tartható, hogy a *Sár* egy vízfolyás megnevezése, melynek egy része a *Sár-foka*.

Egyéb köznévi minősítettem 18 kétrészes helynév első névrészét. Ebbe a kategóriába sorolható például: *Ásás/fok*, *Ásvány/fok*, *Csillag/fok*, *Tikszar/foka*, *Tőke/fok* stb.

36 olyan nevet találtam, amelyben melléknév szerepel. Ebből 17 a száma a képzetlen melléknévet tartalmazó kétrészes helyneveknek, például: *Fekete/fok*, *Kerek/fok*, *Sebes/fok*, *Szürke/fok* stb. 19 pedig a képzett melléknévet tartalmazó kétrészes helynevek száma. Erre a típusra példaként említhető: *Agyagos/fok*, *Borsós/fok*, *Füzes/fok*, *Tarkotai/fok*, *Zúgói/fok* stb.

Folyamatos melléknévi igenevet tartalmaz 7 név: *Forgó/fok* (2-szer), *Kenderáztató/fok*, *Visszafolyó/fok*, *Zubogó/fok*, *Zuggó/fok* (2-szer). Befejezett melléknévi igenév csak két esetben fordul elő: *Ásott/fok* (2-szer). Tőszámnév csak egy névben szerepel, ez pedig a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Két/fok*. Jelzős szerkezetet is csak két névben figyelhetünk meg: *Drágaszél/fok* és *Ebásta/fok*. Viszonyjelölő szerkezetre is alig találunk példát: *Által/fok*, *Rárosra/fok*, *Túla/fok* (3-szor).

Az egyéb nyelvi elemek közé soroltam azokat a neveket, amelyekkel kapcsolatban az adatok alapján nem állapítható meg, hogy pontosan milyen lexikális-morfológiai elemet tartalmaznak. Például: *Argat/fok*, *Dár/fok*, *Irgó/fok* stb.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az adatbázisomban az egyrészes nevek többsége egyszerű földrajzi köznévi lexémát tartalmaz, egyetlen adatban van helynévi származék. A kétrészes nevek földrajzi köznévi utótagúak, előtagjaik sokfélék, jelentésük szerteágazó.

4.4. Keletkezéstörténeti elemzés

„A történeti helynévelemzés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését”. A kategóriákba való besorolás mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján történik. A helynevek a nyelvi szisztéma szerves részei, így alkotásukban, változásukban a közzói rétegre is ható törvényszerűségek érvényesülnek, tehát a történeti tipológia kategorizálásánál azok a szóalkotási formák szolgálnak alapul, amelyek a közzók esetében is (HOFFMANN 2007: 79–80).

A keletkezéstörténeti elemzési szint kategóriái HOFFMANN ISTVÁN példáival:

1. szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek

1. 1. jelzős szerkezetből (*Görbe/ér*, *Falu/erdeje*)

1. 2. határozós szerkezetből (*Bitvára/dűlő*)

1. 3. mellérendelő szerkezetből (*Buda/pest*)

2. morfématikai szerkesztéssel alkotott nevek

2. 1. helynévképzővel (*Kereki*)

2. 2. névszójelekkel (*Nyilak*)

2. 3. helyragokkal (*Csárdánál*)

2. 4. névutóval (*Falu/fölött*)

3. jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek

3. 1. jelentéshasadással (*Séd*)
3. 2. jelentésbővüléssel vagy -szűküléssel (*Pest* 'Budapest')
3. 3. metonimikus névadással (*Séd* 'szántó')
3. 4. metaforikus névadással (*Fecskefarok* 'dülő')
3. 5. indukciós névadással (*Kapcástag* << *Csizmás*)
3. 6. névköltöztetéssel (*Kassa* 'dülő')
4. szerkezeti változással alakult nevek
 4. 1. ellipszissel (*Hosszú* < *Hosszú/dülő*)
 4. 2. redukcióval (*Csorgó/hát* < *Csorgóér/hát*)
 4. 3. kiegészüléssel (*Bogács/dülő* < *Bogács*)
 4. 4. bővüléssel (*Nyolcasi* < *Nyolcas*)
 4. 5. deetimologizációval (*Zebhát* < *Ebhát*)
 4. 6. népetimológiával (*Négylába* < *Nagy/lápa*)
5. névátvételek (Tapolca)

Az általam gyűjtött helynévi anyag adatait az alábbi kategóriákba csoportosítottam. Az egyes kategóriákra a szerkezeti elemzéshez hasonlóan ezen a szinten is csak néhány szemléltető példát sorolok fel, a mellékelt adatbázisban azonban minden rekordot elemeztem ebből a szempontból is.

A) Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek

Az ide tartozó nevek keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jöttek létre, s mivel a szerkezet mindkét tagja funkcionális jegyet kifejező névrész, mindig kétrészesek (HOFFMANN 2007: 82). Az ilyen típusú elemzés az egyes helynevek névrészei között fennálló grammatikai viszony vizsgálatán alapul. Szintagmatikus szerkesztés útján mindig kétrészes helynév jön létre.

A jelzős szerkezetből alakult nevek esetében a szerkezet melléknévi vagy főnévi jelzőből és földrajzi közszóból épül fel. A névrészek közötti nyelvtani viszony lehet jelölt vagy jelöletlen. A jelöltség a csoportban csak a birtokos jelzős szerkezetekre jellemző, a grammatikai eszköz a birtokos személyrag. Adatbázisomban a nevek többsége, 282 denotátum (77%) jelzős szerkezetből alakult. A minőségjelzős szerkezetek és a birtokos jelzős szerkezetek fordulnak elő nagyobb arányban. Mennyiségjelzős szerkezetre csupán két példát találtam: *Hármas/fok* és *Két/fok*. 199 olyan név van a névanyagomban, amely minőségjelzős szerkezetből alakult. Például: *Borsós/fok*, *Füzes/fok*, *Kengyel/fok*, *Kerek/fok*, *Sebes/fok*,

Szürke/fok, Veres/fok, Zuggó/fok stb. A birtokos jelzős szerkezet meglehetősen gyakori keletkezési típus a magyar helynévadásban. Többnyire úgy jönnek létre az ide tartozó nevek, hogy a birtokos nevét a birtok nevéhez vagy a birtok fajtáját a megjelölő földrajzi közszóhoz kapcsoljuk (PÓCZOS 2001: 141–2). Névanyagomban 81 név alakult birtokos jelzős szerkezetből. Többségükben jelölve van a birtokviszony, például: *Bárdos/foka, Csekő/foka, György/foka, Kispétör/foka, Kovács/foka, Szilágy/foka, Tzutz/fokja* stb. Jelöletlen a birtokos-birtok viszony a következő nevekben: *Bálint/fok, Benkő/fok, Borbás/fok, Gábor/fok, Kelemen/fok, Kovács/fok, Törös/fok* stb.

Határozós szerkezetből alkotott névre csak egyetlen adatot találtam, a Tolna megyei *Rárosra/fok*-ot. Ez is azt mutatja, hogy ez a kategória a mellérendelő szerkezetből alakult nevek csoportjával egyetemben perifériális jellegű.

B) Morfematikus szerkesztéssel alkotott nevek

A morfematikai szerkesztés az a névalkotási eljárás, amely során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá. Szerkezeti szempontból az ilyen típusú nevek egyrészeseek, de az átmenetiség sem zárható ki (HOFFMANN 2007: 85).

Helynévképzővel csupán egyetlen név alakult, a Baranya megyei *Foki* határnév. A *fok* tőmorfémához, földrajzi köznévhöz *-i* helynévképző van illesztve, ezáltal megteremtődik a jelsor helynévi státusza, lexikális-morfológiai szempontból egyrészese képzett helynévről van szó.

Helynévanyagomban a névutóval keletkezett nevek közé taroznak a következő adatok: *Tula/fok, Túla/fok* (2-szer szerepel). Az ebbe a típusba tartozó helynevek a határozóragos helynevekkel rokoníthatók, viszont a névutók szemantikai gazdagságából adódóan az így alkotott nevek pontosabban fejezik ki a denotátum lokális tulajdonságait, mint a határozóragos nevek. A névutós nevek mindig két lexémából állnak, de – akárcsak a raggal alakult nevek – egyrészeseek, a névrész csak az elhelyezkedést fejezheti ki (HOFFMANN 2007: 101-2). A *túl* névutó, mely az én adataimban is szerepel, sajátos használatú, hiszen ragtalan főtag előtt fordul elő.

C) Jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek

A jelentésbeli névalkotás folyamatának során szerkezeti változás nélkül nyer új, helynévi jelentést egy, a nyelvben már létező hangsor. A helynevek keletkezésének azon formái sorolhatók ide, amelyek során „a nyelv meglévő belső elemkészletét oly módon használják fel helynévként, hogy az új (helynévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg”. Csak főnévi értékű lexikális elemek, köznevek és tulajdonnevek vehetnek részt ebben a típusú névalkotásban, tehát a nyelvi szerkesztés legfeljebb másodlagos jelentőségű (HOFFMANN 2007: 103, 106).

HOFFMANN jelentéshasadáson azt a folyamatot érti, amely során „puszta földrajzi köznévből – bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül – helynév keletkezik”. Jelentéshasadással alakilag a földrajzi köznévvvel azonos helynevek keletkezhetnek. Megállapítja azt is, hogy a speciálisabb jelentésű földrajzi köznevek gyakrabban válnak hasadás útján helynévvé, mint az általánosabb fogalmi tartalommal bírók. Az összetett szóból alakult nevek is hasadással keletkeznek. A tulajdonnévi rögzülést elősegítheti a jelölt tájrészlet jellegének megváltozása is (HOFFMANN 2007: 108-112). Jelentéshasadással keletkezett nevekre a névanyagomban 22 példát találtam. Ide tartoznak az egyrészes nevek közül a *Fok*-ok, amelyekben a fok vízrajzi köznév vált helynévvé hasadás útján. Azonban nem ennek a kategóriának az elemei azok a *Fok*-ok, amelyek nem valamilyen vízfolyás nevei, hanem például szántóké vagy más határrészeké, hiszen azok metonimikus névadással keletkeztek.

Metonimikus névadással keletkezett helynevek is előfordulnak az adatbázisomban, mégpedig 17 név. „A metonímia két fogalomnak egy jelentésmezőben való egymásra vonatkoztatásán, azaz időbeli, térbeli, anyagbeli érintkezésén, illetve ok-okozati kapcsolatán, asszociációján alapuló kép, amelynek soha nem lehet teljes formája” (SZIKSZAINÉ 2007: 447). A névadás a fogalmi jegyek érintkezése alapján történik. Gyakori a metonimikus változások körében az a jelenség, hogy egy-egy település a mellette vagy a közelében lévő folyótól (pl. *Sárospatak*), hegytől (pl. *Kékkő*) vagy más földrajzi tárgytól (pl. *Kápolna*, *Halas*) kapta a nevét. A mikrotoponimák bekerülhetnek a makrotoponimák közé, és fordítva. HOFFMANN ISTVÁN tipológiájában olyan metonimikus (és metaforikus) helyneveket tárgyal, amelyek keletkezésekor a szintagmatikus szerkesztés nem játszott szerepet, csupán a meglévő nyelvi elemkészlet jelentésbeli átértékelődése történt meg (HOFFMANN 2007: 115-8). Névanyagomban a következő alkategóriákra találtam adatokat. Lehet arról, szó hogy egy területet a mellette, rajta vagy közelében lévő vízfolyásról, esetünkben *fok*-ról, kapta a nevét. Például a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Ásott-fok*, a Tolna megyei *Borbás-fok* egy-egy szántóföld elnevezései; a Komárom-Esztergom megyei *Fok* egy legelő neve stb. A *Siófok* és

*Dráva*fok települések esetében arról van szó, hogy a település a mellette folyó fokról kapta a nevét, ezek egyrészes *Fok* változata, tehát metonimikus eredetű. Vagy például a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Sebes-fok* nevű szántó a közelben lévő azonos nevű érről kapta a nevét, ezzel és más hasonló szerkezetű nevekkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy egyrészes neveknek tekinthetjük ezt a típust is, ugyanis a funkcionális-szemantikai jegye a hely valamiféle sajátosságának leírása lehet csak. A szinkrón elemzés szempontjából soha nem keletkezhet ily módon fajtajelölő vagy megnevező funkciójú név (HOFFMANN 2007: 117).

Metaforikus névadással keletkezett helynevet nem találtam a gyűjtött névanyagomban. A metaforát mint névalkotási folyamatot a fogalmi jegyek hasonlóságára alapozott névátvitelként foghatjuk fel, mely során a nyelvhasználó közösség tudati asszociációi hangsúlyosak. A metaforikus nevek szemantikai kategóriái összekapcsolódnak a denotátumok fajtáival, s a szemantikai osztályok összefüggést mutatnak a metafora alapjául szolgáló szó közszoói és tulajdonnévi (helynévi) jellegével (HOFFMANN 2007: 128). Úgy tűnik, a víznevek esetében ez a névalkotási mód igen periférikus jellegű lehet csupán.

D) Szerkezeti változással alakult nevek

A szerkezeti változás során a név alakja úgy változik meg, hogy a tulajdonnévi jelentés magva, a denotatív jelentés változatlan marad. Szinonim nevek keletkeznek ilyen módon, és ezek „az azonos jelentést hordozó hasonló, de mégis eltérő hangsorok a neologizmusok és az archaizmusok nyelvi viszonyát mutatják” (HOFFMANN 2007: 137). A szinkroniában egymás variánsaként viselkednek, a diakrónia szempontjából viszont az egyik alak az esetek többségében fokozatosan háttérbe szorítja a másikat. A szerkezeti változás felfogható a jelentésbeli névalkotás fordított folyamataként is. A szerkezeti változás során a névtest terjedelmének csökkenése vagy növekedése figyelhető meg. Ha a név funkcionális névrésszel csökken, ellipszisnek; ha funkcionális névrésszel növekszik, kiegészülésnek nevezzük a folyamatot. A névelemnyi csökkenés a redukció, a névelemnyi növekedés pedig a bővülés terminussal jelölhető. Az ilyen módon keletkezett helynevek átalakulásának jellegzetességeit csak a történeti adataik nagy előfordulási gyakorisága esetében állapíthatjuk meg (HOFFMANN 2007: 137–9).

Névanyagomban csak a kiegészüléssel keletkezett helynevekre találtam vitathatatlan példát, azonban ez a kategória igen jelentős számú elemmel rendelkezik, ugyanis összes 38 név, azaz az összes név 11%-a sorolható ide. Megfigyelhetjük, hogy e névalkotási eljárás során a nyelvhasználók egy meglévő helynévhez egy osztályjelölő szerepű földrajzi köznevet kapcsolnak hozzá. Az új név denotatív jelentése megegyezik a kiindulásul szolgáló

helynévével, a szerkezete viszont megváltozik. Kiegészüléssel „mindig olyan kétrészes név keletkezik, amelyben a névrészek funkciója a megnevezés és a hely fajtájának a megjelölése” (HOFFMANN 2007: 148). A jelzői részt érintő kiegészüléssel keletkezett például: a Csongrád megyei *Kisbanda/fok* és a szintén Csongrád megyei *Nagybanda/fok* stb. A kiegészülés jellegzetes esete, az, amikor a névpárokban a kiegészült név földrajzi köznévi főtagja mintegy tautologikusan van jelen, ugyanis a változáson átmenő név eredetileg már tartalmazott a hely fajtáját megjelölő névrészt. Ezt a jelenséget példázza *Fok/árok*, *Fok/csatorna* stb. Képzéses kiegészülésről pedig akkor beszélhetünk, ha a kiegészült név helynév + képző + földrajzi köznév morfológiai stuktúrájú, például a *Foki/ér*. Ezek a nevek másodlagosak.

A kétrészes, földrajzi köznévi főtagú kiegészült nevek rávilágíthatnak arra, hogy bizonyos földrajzi köznevek periferiális helyzetbe kerültek. Más esetekben pedig arról is lehet szó, hogy a nevet egy aktívabb, gyakoribb használatú földrajzi köznévvvel egészítik ki a nyelvhasználók ezzel a rendszer többi tagjához hasonlóvá téve (HOFFMANN 2007: 152). A *fok* esetében is erről van szó.

A keletkezéstörténeti elemzés eredményeképpen elmondhatom, hogy csak belső keletkezésű neveket találtam a vizsgált névanyagban. A legtöbb név (283) szintagmatikus szerkesztés útján jött létre. A minőségjelzős összetételek fordultak elő a legnagyobb számban (199). Morfematikus szerkesztéssel csupán 5 név keletkezett, melyek közül egy helynévképzővel, négy névutóval alakult. Kiemelhető a jelentésbeli névalkotás folyamata is, amellyel 39 név jött létre, 22 jelentéshasadással, 17 metonimikus névadással. A szerkezeti változások közül csak a kiegészülésre találtam példát (38 adat) az általam vizsgált korpuszban, tehát a változás csak a névrészeket érintette, a névelemeket nem.

5. Összegzés

Szaktervezőzetomban egyfelől elméleti, másfelől gyakorlati jellegű munkát végeztem. Elméleti jellegű abból a szempontból, hogy a témával foglalkozó jelentősebb névtani, nyelvtörténeti munkákat áttekintettem, belőlük az általam fontosnak vélt megállapításokat közöltem a megfelelő fejezetekben. Gyakorlati jellegű a dolgozat abból a szempontból, hogy a mai helynévanyagot feldolgozó névtáraink segítségével összegyűjtöttem a *fok* szót tartalmazó helyneveinket. Ezeket a neveket adatbázisba rendeztem és a HOFFMANN-modell alapján névrendszerani vizsgálat alá vettem. Elemzésem során alaposra törekedtem és a bevezetésben már említett mintául szolgáló munkák alapelveit, módszereit követtem.

Az adatbázisom segítségével megállapításokat tettem a *fok* földrajzi köznevet tartalmazó helynevek funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai struktúrájáról, keletkezéstörténeti folyamatairól.

A *fok* földrajzi köznevet a szakirodalmi álláspontokkal egyetértve finnugor eredetűnek, az ugor korig visszavezethető szónak tartom. A legáltalánosabb és legrégebb jelentését az első, helynévként való előfordulásához, az 1055-ös Tihanyi alapítólevélbeli *fuk* adathoz kapcsolom, mely egyben a legrégebbi alakváltozat is.

Bízom abban, hogy munkámmal valamit hozzá tudtam tenni a mai magyar helynevek rendszerének átfogó leírásához. És ha egyszer az összes megye helynévanyaga fel lesz dolgozva, remélem, elemzésem, adatbázisom jó kiindulópontja lehet majd egy olyan dolgozat megszületésének, amely az összes *fok* földrajzi köznevet tartalmazó helynevet vizsgálja nyelvészeti vagy egyéb szempontból.

Bibliográfia

- ÁGOSTON MIHÁLY (1984), *A földrajzi nevek írásmódja*. Újvidék
- ANDRÁSFALVY BERTALAN (1970), A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. *NyudÉrt.* 70: 224–8.
- ANTAL ISTVÁN BERTALAN (1972), A gömöri karszt Ostorménes helynevei. *MNy.* 68: 454–5.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1947a), *Nyárádmente földrajzi nevei*. MNyTK. 74.
- BENKŐ LORÁND (1947b), Víz-és helységneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.
- BENKŐ LORÁND (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *MNy.* 44: 95–101.
- BÍRÓ FERENC (1997), Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *MNyj.* 34: 93–114.
- BKMFN. = *Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke*. Szerk. BALOGH LAJOS—ÖRDÖGH FERENC. Bp., 1997.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I-II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- CzF. = *A magyar nyelv szótára I-VI*. Szerk. CZUCZOR GERGELY—FOGARASI JÁNOS. Bp., 1862–74.
- CsMFN. = *Csongrád megyei földrajzi nevei. Hódmezővásárhely és környéke földrajzi nevei*. Szerk. BODNÁR BÉLA. Szeged, 1983.
- DEME LÁSZLÓ (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *MNy.* 44: 105–7.
- DÉNES GYÖRGY (1979), Ménes-patak. *MNy.* 75: 209–14.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- DRÓTOS ESZTER (2009), *A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek az ómagyar kor helyneveiben*. Szakdolgozat. Debrecen
- ÉKSz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Harmadik átdolgozott kiadás, Bp., 2006.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908), *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 10. A tihanyi apátság története*. Bp.
- ÉRSZEGI GÉZA (2004), *A tihanyi alapítólevél*. Második, bővített kiadás. Tihany.
- ÉRSZEGI GÉZA (2007), A Tihanyi alapítólevél diplomatikai szempontból. In: *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Tihany. 45–60.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I-VII*. Szerk. BÁRCZI GÉZA—ORSZÁGH LÁSZLÓ.

- Bp., 1959–62.
- EtSz. = *Magyar etimológiai szótár I-II*. Szerk. GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS. Bp., 1914–30.
- EWUng. = *Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen I-II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–5.
- FEKETE PÉTER (1991), *A fok vízrajzi köznév jellemzője és gazdasági szerepe a régi Heves megyében*. *MNyTK*. 209: 442–8.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV*. Bp., 1963-98.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2002), *Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről*. *MNyj*. 40: 35–46.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008), *Az ér, sár és víz földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 121–33.
- GyMSMFN. = *Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. II. A győri járás*. Szerk. BALOGH LAJOS—ÖRDÖGH FERENC. Bp., 1998.
- HMFN. II. = *Heves megye földrajzi nevei. II. A füzesabonyi járás*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ—VÉGH JÓZSEF. Bp., 1976.
- HMFN. III. = *Heves megyei földrajzi nevei. III. A hevesi járás*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ—VÉGH JÓZSEF. Bp., 1980.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY — KESZLER BORBÁLA. Bp., 2003, 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Bp.
- JNSzMFN. = *Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei. V. Tiszazug*. Szerk. BALOGH LAJOS—ÖRDÖGH FERENC. Jászberény—Kunszentmárton, 1994.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), *Helynévkutatás és szóföldrajz*. *NyudÉrt*. 58: 344–50.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Debrecen, 125–33.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1949), *Beszámoló a Zala vármegye keszthelyi járásában végzett földrajzi*

- név-gyűjtésről. *MNy.* 45: 296–303.
- KISS LAJOS (1972), A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek. *Nyr.* 96: 250–1.
- KISS LAJOS (1979), Székelyföldi víz- és helységnevek. *Nyr.* 103: 468–72.
- KISS LAJOS (1984), Hernád. *Nyr.* 108: 100–1.
- KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei. *MNy.* 90: 1–19.
- KISS LAJOS (1995), Földrajzi neveink kontinuitása a Dunántúlon. *MNy.* 91: 192–4.
- KISS LAJOS (1996), A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 41: 964–71.
- KISS LAJOS (1997a), Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ—VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 187–97).
- KISS LAJOS (1997b), Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ—VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 199–210.
- KMFN. = *Komárom megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS—ÖRDÖGH FERENC. Bp., 1985.
- KMHSz. = *Korai magyar helynévszótár, 1000-1350. 1. Abaúj-Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI JUSZTIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei*. Kolozsvár
- KNIEZSA ISTVÁN (1948), Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön. *MNy.* 44: 1–11, 101–5.
- LŐRINCZE LAJOS (1947/1967), *Földrajzi neveink élete*. Bp.
- LUKÁCS KÁROLY (1951), Fok—Sár—Sió—Siófok. *MNy.* 47: 255–66.
- MÉSZÖLY GEDEON (1956), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp.
- MIKESY SÁNDOR (1947), A *fagyöngy* közszó és a *Gyöngyös* víznév. *MNy.* 43: 253–8.
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I-III*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–78.
- MTsz. = *Magyar Tájszótár*. Szerk. SZINNYEI JÓZSEF. Buda, 1938.
- MUSz. = *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Szerk. BUDENTZ JÓZSEF. Bp., 1873–81.
- NEMES MAGDOLNA (1999), A földrajzi köznevekről. *MNyj.* 37: 331–40.
- NYÍRI ANTAL (197), Az *aszó*-ról szóló szófejtési kísérletek és azok és azok módszertani tanulságai. *MNy.* 74. 163–75.
- NySz. = *Magyar Nyelvtörténeti Szótár. A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig I-III*. Szerk. SZARVAS GÁBOR—SIMONYI ZSIGMOND. Bp., 1890–3.

- OkI Sz. = *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Szerk. SZAMOTA ISTVÁN — ZOLNAI GYULA. Bp., 1902–6.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek Nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei. *MNyj.* 41: 487–96.
- PÓCZOS RITA (2004), *A Garam és az Ipoly vízrendszerének nyelvi rétegei*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. Hoffmann István—TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 105–25.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- REUTER CAMILLO (1970), A fok vízrajzi köznév és a Fokorú földrajzi név. *NyudÉrt.* 70: 104–11.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ—VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008), A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek Lokalizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA—N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 255–67.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (2007), *Magyar stilisztika*. Bp. Osiris Kiadó. 447.
- SzófSz. = *Magyar szófejtő szótár*. Szerk. BÁRCZI GÉZA. Bp., 1941.
- SzSzBMFN. II. = *Szabolcs-Szatmár- Bereg megye földrajzi nevei. II. A fehérgyarmati járás földrajzi nevei*. Szerk. KÁLNÁSI ÁRPÁD. Debrecen, 1984.
- SzSzBMFN. III. = *Szabolcs-Szatmár- Bereg megye földrajzi nevei. III. A nyírbátori járás földrajzi nevei*. Szerk. JAKAB LÁSZLÓ—KÁLNÁSI ÁRPÁD. Nyírbátor, 1987.
- SzSzBMFN. IV. = *Szabolcs-Szatmár- Bereg megye földrajzi nevei. IV. A mátészalkai járás földrajzi nevei*. Szerk. KÁLNÁSI ÁRPÁD. Debrecen, 1989.
- SzSzBMFN. V. = *Szabolcs-Szatmár- Bereg megye földrajzi nevei. V. A csengeri járás földrajzi nevei*. Szerk. KÁLNÁSI ÁRPÁD—SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1993.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III*. Főszer. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967-76.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖGH FERENC—PAPP LÁSZLÓ—VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. Bp., 1991. II/I. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Bp., 1992.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-*

etimológiai szótára. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abauj és Bars vármegye)*. Debrecen.

TSz. = SZABÓ T. ATTILA, *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1984.

UEW. = *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Szerk. RÉDEI KÁROLY. Bp., 1991.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I-IV*. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Bp., 1979-2002.

VaMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS—VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.

VMFN. I. = *Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás*. Szerk. BALOGH LAJOS—ÖRDÖGH FERENC. Bp., 1982.

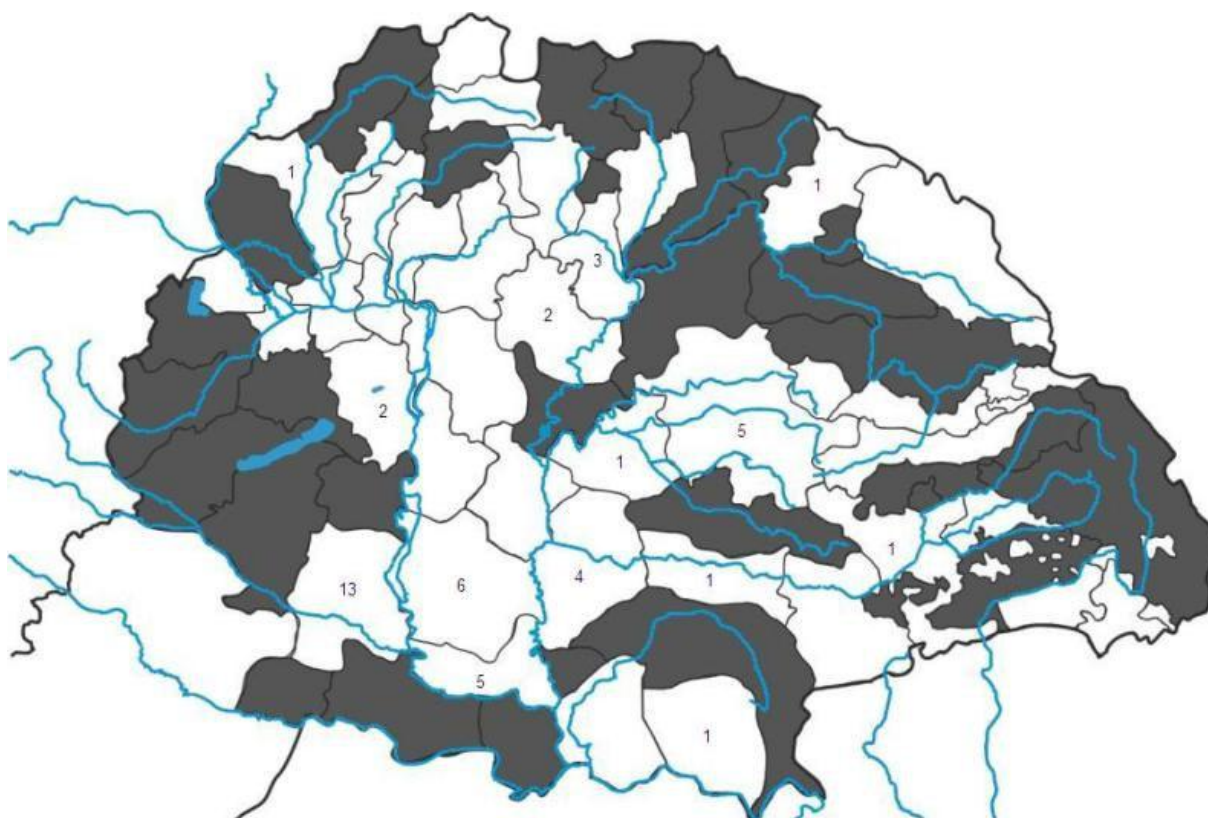
VMFN. IV. = *Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS—ÖRDÖGH FERENC. Bp., 1991.

VÖRÖS OTTÓ (1999), *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata*. MNyTK. 211.

ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ—VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

Mellékletek

A *fok* helynévbeli előfordulása a Kárpát-medencében az ómagyar korban DRÓTOS ESZTER vizsgálatai alapján (2009):

[1177]/405: supra rippam Morisii, que vocatur *Fuc* (Gy. 1: 163, 184, Arad vm.); 1244>347?, 1257: *Fuk*, aqua, fl., loc. (Gy. 1: 291, 375, Baranya vm.); 1300: *Fuk*, foss. (Gy. 1: 540, Bereg vm.); 1320: *Fuc*, aqua (Gy. 1: 622, Bihar vm.); 1338: *Fuk*, loc. (KMHsz. 1: 102, Bihar vm.); +?1292: *Fvk*, loc. (Gy. 1: 799, Borsod vm.); 1211: *Foc* (Gy. 1: 864, Csanád vm.); 1337: *Fok*, loc., riv. (Gy. 1: 863, Csanád vm.); 1282/285, 1299/XIV.: *Fuuk*, loc., 1299/XIV.: *Fuk*, loc., 1299/392: *Fok*, loc. (HA. 2: 30, erdélyi Fehér vm. alsó része); [1291]/291: *fuk* (Gy. 2: 389, Fejér vm.). **Ne. fok: Fok-ér ?** 1264, 1270: *Fukher* (Gy. 4: 327, 419, Nyitra vm.); **Daróc-fok** +1264/[XIV.]: *Drauchfok*, loc. (Gy. 1: 297, Baranya vm.); **Gömör ? -fok** 1338/439: *Gumurfok*

(Gy. 1: 720, Bodrog vm.); **Járó-fok** 1349: *Jaroufuk* (KMHsz. 1: 139, Baranya vm.); **Let-fok** +1264/[XIV.]: *Letfok*, loc. (Gy. 1: 297, Baranya vm.); **Megye-fok** +?1061/272//376: *Megefuk* (Gy. 2: 323, 419, Fejér vm.); **Sárvár-fok** 1338: *Saarwarfuk*, 1338/396: *Sarwarfuk*, loc. (KMHsz. 1: 238, Bihar vm.); **Sebesfok** 1339: *Sebusfok* (KMHsz. 1: 239, Baranya vm.); 1309/412, 1324/412: *Sebesfok*, pisc. (Gy. 1: 725, Bodrog vm.); **Sikos- ~ Csikos-fok** +1214/334: *Sycusfokw* (Gy. 1: 646, Bihar vm.); **(S)zavar-fok** 1308: *Zouorfuk* (Gy. 1: 232, Bács vm.); **Zúgó-fok ?** 1296/346/408: *Zugousuk [f: Zugoufuk ?]*, aqua (Gy. 1: 303, Baranya vm.) | **foka: Agár foka** +1285/572: *Agarfoka*, piscat. (Gy. 1: 846, 866, Csanád vm.); **Bodza foka** [1192]/394: *Bozyafuka* (Gy. 1: 236, Bács vm.); **Bodzás foka** 1192/374/425: ad locum, ubi *Buziasfoka* cadit in Vvyos ~ *Boziasfoka*, [1192]/394: *Bozyasfoka*, 1206: *Buziasfuka*, loc., [1230]/231: *Buzyasfuka* (KMHsz. 1: 59, Bács vm.); **Boz ~ B_z foka** 1326/327/380: *Buzfoka*, fl., ins. (Gy. 1: 509, Békés vm.); **Edelény ? foka** [+1077– 95]>+158//403/PR.: *Edelenfoka*, [+1077–95]/+158//XV.: *Hedelenfoka ~ Hedelefoka*, [+1077–95]/+158//XVII.: *Hedelenfaka*, [+1077–95]/+158//XVIII.: *Hede. Leonfaka* (KMHsz. 1: 87, Baranya vm.); **Fozár foka** 1261/271: *Fozarfoka* (Gy. 3: 39, 117, 118, Heves vm.); **Harangod foka** 1211: *Harrangudfoca*, loc. (Gy. 1: 858, 864, Csanád vm.); **Ivános foka** 1308: *Ivanusfuka* (Gy. 1: 232, Bács vm.); **Karacs ? foka** 1334: *Karachafoka*, loc. (KMHsz. 1: 144, Baranya vm.); **Karácson(y) foka** 1308: *Karachunfuka* (Gy. 1: 232, Bács vm.); **Keli foka** 1192/374/425: *Losyuduna* desc. usque *Kelyfuka*, [1192]/394: *Kelifuka* (Gy. 1: 236, 65 Bács vm.); **Let foka** +1264/[XIV.]: *Let foka*, loc. (Gy. 1: 297, Baranya vm.); **Netecs ? -tó foka** 1349: *Netechthoufuka*, pisc. (KMHsz. 1: 200, Baranya vm.); **Nyizdula ? foka** 1261/262: *Nizdulafuka*, loc. (Gy. 1: 319, Baranya vm.); **Örény foka** 1338/439: *Ewrenfoka* (Gy. 1: 719, Bodrog vm.); **Poroszló foka** 1212/397/405: *Poroslofuka*, loc. (Gy. 1: 328–9, Baranya vm.); **Szartos foka** 1278: *Zortos foka* (Gy. 3: 39, 127, Heves vm.); **Szégye ~ Cege foka** +?1292: *Cegefuka*, pisc. (Gy. 1: 799, Borsod vm.); **Sziget foka** 1338/439: *Zygethfoka* (Gy. 1: 719, Bodrog vm.); **Telek-ér foka** 1284/454: *Thelukerfoka*, vall. (Gy. 1: 793, Borsod vm.); **Tompa foka** 1322: *Tumpafuka*, prat. (Gy. 1: 652, Bihar vm.); **Tölgyes foka** +1055/[1416 k.]: *Tulgu's' foka*, aqua, +1092/+274//399: *Tulgufoca*, +1092/+274//399, 1211: *Tulgusfoca*, 1211: *Tulgus foca*, aqua ~ *Tulusfoca* ~ *Tulusfocca* (KMHsz. 1: 282, Bodrog vm.); **Vej(r)mür foka** 1212/397/405: *Veymurfuka* ~ *Veyrmurfuka* (Gy. 1: 328, 706, Bodrog vm.); **Zseliznye ? foka** 1349: *Zelyznefuka* (KMHsz. 1: 306, Baranya vm.) | **-s Fokos-verem** 1251/335: *Focoswerum*, 1251/339: *Focoswerem* (Gy. 1: 299, Baranya vm.) | **-talan Foktalan pataka** 1339/342>378: *Foktalanpataka*, Gy. 3: 469, 497, Krassó vm.).

Kódok a nyelvi elemzés táblázatának értelmezéséhez

Funkcionális-szemantikai elemzés

- 100 a névrész megjelöli a hely fajtáját
- 200 a névrész megnevezi magát a helyet
- 300 a hely kifejezi a hely valamely tulajdonságát
 - (310 hely érzékszervi(nek) vagy érzékeléssel felfogott tulajdonsága)
 - 311 mérete, kiterjedése
 - 312 alakja
 - 313 színe
 - 314 (ált. vizének) íze
 - 315 szaga
 - 316 hőmérséklete, éghajlati jellemzője
 - 317 hangja
 - 319 egyéb külső (érezkszervi jegye)
 - (320 a hely valamely belső (elsősorban nem érzékeléssel felfogott) jegye)
 - 321 állapota
 - 322 (ált. vizének) mozgása
 - 323 (környezetének vagy magának a helynek az) anyaga, ill. az ott levő jellegzetes anyag
 - 324 kora
 - 325 funkciója, működése
 - 390 egyéb tulajdonsága
- 400 a névrész kifejezi a hely viszonyát valamilyen külső dologhoz, körülményhez
 - (410 a hely viszonya valamilyen tárgyhöz, élőlényhez)
 - 411 az ott lévő növényzet
 - 412 az ott lévő állatvilág
 - 413 az ott lévő épület, építmény vagy annak része
 - 414 tárgy, amivel ott csinálnak valamit
 - (420 a hely viszonya valamilyen személyhez)
 - 421 a hely birtokosa
 - 422 a hely használója
 - 423 az ott lévő vagy lakó ember(ek), embercsoport
 - (430 hely viszonya valamilyen történéshez)
 - 431 a hely eredete, kialakulása
 - 432 a hellyel kapcsolatos esemény
 - 490 a hely egyéb viszonya valamilyen külső dologhoz, körülményhez
- 500 a névrész kifejezi a hely valamely más helyhez való viszonyát
 - 510 a hely valaminek a része
 - 520 a hely pontos elhelyezkedése
 - 521 víz mellett, közelében vagy rajta
 - 522 térszíni forma (hegy, domb, völgy) mellett, közelében vagy rajta
 - 523 tájrész mellett, közelében vagy rajta
 - 524 település közelében vagy rajta
 - 525 építmény mellett vagy közelében
 - 526 megyéhez vagy más közigazgatási egységhez tartozás
 - 530 irány megjelölése
 - 531 irányjelölés általában (nem dönthető el, hogy oda: 532 vagy onnan: 533)

- 532 oda vezet (ált. utak nevében)
- 533 onnan jön (ált. víznévben)
- 540 a hely viszonyított (relatív) helyzete
- 590 egyéb helyviszony
- 700 a funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal
 - 710 emlékeztető funkció
 - 720 konvencionális funkció
- 900 kategorizálhatatlan helynévrész

Lexikális-morfológiai elemzés

- 10 földrajzi köznévi (helyfajta jelentő köznévi)
 - 11 egyszerű földrajzi köznévi
 - 12 összetett földrajzi köznévi
- 20 helynévi(i származék)
 - 21 egyrészes helynévi
 - 22 kétrészes helynévi
 - 23 egyrészes képzett helynévi
 - 24 kétrészes képzett helynévi
 - 25 helynévi elemei
- 30 személyt jelölő köznévi
 - 31 népnév
 - 32 törzsnév
 - 33 foglalkozást, címet jelölő szó
 - 34 személyt általában jelölő szó
 - 39 egyéb, személy jelentésű szó
- 40 személynév (tulajdinnév)
 - 41 régi (Árpád-kori) egyelemű
 - 42 nemzetségnév
 - 43 többelemű személynév
 - 44 családnév
 - 45 keresztnév
 - 46 ragadványnév
 - 47 szentnévi
 - 49 egyéb személynév
- 50 tárgyakat stb. (nem személyt és helyet) jelentő köznevek
 - 51 növénynévi
 - 52 állatnévi
 - 53 épületet, építményt jelölő szó
 - 54 tárgyak neve
 - 55 anyagnév
 - 56 elvont jelentésű főnevek
 - 59 egyéb köznévi
- 60 egyéb tulajdonnévi fajták
 - 69 a tulajdonnévi jellege nem dönthető el
- 70 melléknévi jellegű szó
 - 71 képzetlen melléknév
 - 72 képzett melléknév

- 73 folyamatos melléknévi igenév
- 74 befejezett melléknévi igenév
- 75 számnévből képzett melléknév
- 76 tőszámnév
- 77 sorszámnév
- 80 közsói szószerkezet
 - 81 jelzős szerkezet
 - 82 viszonyjelölő (határozós, névutós) szerkezet
 - 83 igés, igeneves szerkezet
 - 84 szervesen szókapcsolat
- 90 egyéb (kategorizálhatatlan) nyelvi elem

Történeti elemzés

- 10 szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek
 - 11 jelzős szerkezetből
 - 12 határozós szerkezetből
 - 13 mellérendelő szerkezetből
- 20 morfológiai szerkesztéssel alkotott nevek
 - 21 helynévképzővel
 - 22 névszójelekkel
 - 23 helyragokkal
 - 24 névutóval
- 30 jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek
 - 31 jelentéshasadással
 - 32 jelentésbővüléssel és –szűküléssel
 - 33 metonimikus névadással
 - 34 metaforikus névadással
 - 35 indukciós névadással
 - 36 névköltöztetéssel
- 40 szerkezeti változással alakult nevek
 - 41 ellipszissel
 - 42 redukcióval
 - 43 kiegészüléssel
 - 44 bővüléssel
 - 45 deetimologizációval
 - 46 népetimológiával
- 50 idegen hatásra létrejött nevek
 - 51 névátvételek
 - 52 tükörfordítások
 - 53 részfordítások
 - 54 egyéb (tudatos) névmagyarosítás
- 90 bizonytalan, ismeretlen keletkezésű nevek

A helynévfajták kódrendszere

10. víznevek

11. folyóvizek nevei: természetes erek, patakok, folyók és mesterséges árkok, csatornák megnevezései

12. állóvizek nevei: természetes tavak, időszakos vízzel telt mélyedések, víztározók, halastavak megnevezései

13. álló- és folyóvizek részeinek nevei: öblök, folyószakaszok, vízfelületek, forgók, örvények, zúgók, vízesések, vizek egymásba ömlésének helyei, vízalatti mélyedések megnevezései

14. források, kutak nevei: természetes és mesterséges vízvételi helyek, folyók előtörési helyeinek megnevezései

19. pontosabban meg nem határozható víznevek

20. vízparti helyek nevei

21. vízpartok, partszakaszok, árterültek, gátak, töltések nevei

22. félszigetek, víztörők, földnyelvek nevei

23. szigetek, szirtek, zátonyok, homokpadok stb. nevei

24. mocsarak, lápok, nádasok nevei

30. domborzati nevek

31. hegyek, dombok, halmok nevei

32. völgyek, mélyen fekvő területek, gödrök nevei

33. hegyek és völgyek részeinek nevei: emelkedők, lejtők, domb-és hegyoldalak, hegytetők, magaslatok, dombhátak, hegycsúcsok, fennsíkok, szakadékok, szorosok, barlangok, sziklák megnevezései

34. sík, egyenes felszínű területek nevei

35. egyenetlen felszínű, gödrös, hullámos területek nevei

40. tájnevek

50. határnevek

51. szántóföldek nevei

52. kertek nevei

53. gyümölcsösök nevei

54. szőlők nevei

55. rétek, kaszálók nevei

56. legelők és legelőrészek nevei

57. erdők, ligetek, bokros helyek, erdőrészek: vágások, irtások nevei

- 58. fák nevei**
- 60. lakott területek nevei**
- 61. közigazgatási nevek:** országnevek, megyék, járások, településnél nagyobb egységek megnevezései
 - 62. helységnevek:** falvak, városok, puszták, tanyaközpontok megnevezései
 - 63. településrésznevek:** falu- és városrészek, zöldterületek, parkok, temetők megnevezései
 - 64. utcanevek:** belterületek útjainak, utcáinak, tereinek, sétányainak stb. megnevezései
 - 65. tanyanevek**
- 70. építménynevek**
- 71. lakóháznevek:** magán- és bérházak, villák, nyaralók, vikendházak, erdészházak stb. megnevezései
 - 72. középületek, templomok, kolostorok, várak, illetve ezek részei:** bástyák, tornyok, kapuk, udvarok megnevezései
 - 73. kocsmák, csárdák megnevezései**
 - 74. gazdasági célú építmények nevei:** gyárak, üzemek, malmok, bányaépületek, illetőleg állattelepek, istállók, magányos hodályak, pajták, géptelepek stb. megnevezései
 - 75. állomásnevek:** vasútállomások és –pályaudvarok, autóbussmegállók és –pályaudvarok stb. megnevezései
 - 76. utak és vasútvonalak nevei**
 - 77. hídnevek**
 - 78. kisebb építmények nevei:** kereszttek, köztéri szobrok, vadászlesek, őrtornyok, vadetetők, mész- és szénégető kemencék, dögkutak stb. megnevezései
 - 79. bányák, homok- és agyagvételi helyek stb. nevei**
- 80. határvonalak mezsgyék határpontok, határjelek nevei**
- 90. pontosabban meg nem határozható helyek nevei**

ADATBÁZIS